

Роман Іваничук

Вода з каменю

Саксаул у пісках

(збірник)

Вода з каменю

Частина перша

Розділ перший

Тієї осінньої неділі 1830 року, коли у Варшаві кадети школи підхорунжих, а з ними й поет Северин Гощинський готувалися до штурму Бельведера, щоб убити намісника Королівства Польського великого князя Костянтина й проголосити Польщу незалежною, у Львові — столиці подібного до Конгресівки Королівства Галіції і Лодомерії, яке належало австрійському цісарству, панувала ідеальна благодушність.

У суботу, відмітившись у губернiальних бюрах і засвідчивши цим свою лояльність, розійшлися по домах службовці; жандарми, перевірили паспорти зареєстрованих жебраків і повій, склали реляції в дирекцію поліції про відсутність у місті підозрілих осіб; у колишніх

монастирях Кармелітів і Бригідок тюремники провели перекличку в'язнів; на розі вулиць Широкої й Палацової в приміщенні греко — католицької духовної семінарії префекти перевірили присутність питомців¹ у кімнатах; гора Шембека, до якої притулився Заклад Оссолінських, мирно закутувалася сизим туманом і крізь сутінки презиралася з лисим куполом Високого Замку; на Гетьманські й Губернаторські вали виходили на прохід святково одягнуті містяни; засвітилися свічки на жирандолях у казино Гехта навпроти Єзуїтського городу; розпочиналася вистава у театрі Яна Камінського; на вулиці Сикстуській у своїй квартирі писав, стоячи за конторкою, драматург Олександр Фредро, й ніби зовсім окремо від усього світу, немов анахорет, у тісній комірці Закладу Оссолінських розстеляв одне ліжко вісімдесятип'ятилітній бібліотекар Павло Любимський, а друге, як завжди, залишалося застелене шовковим білим покривалом.

А в неділю на досвітку дзвони заграли на «Aniol panski»² й на заутреню — зазмагалися між собою церковні благовісти й костьольні дзвоники,

¹ 1 Так називали вихованців духовної семінарії.

² 2 «Ангел Божий» — ранкова молитва.

перебиваючи одні одних, пересварюючись за прихожан римської і грецької віри; а далі, немов згадавши, що вже більше двох століть тому їх об'єднав апостольський престол, увійшли в єдиний ритм, злагоджений дзвін став чутний усім, хто де досипляв суботню ніч: у кам'яницях старого міста, у халабудах передмість і в сутеринах.

Потім ударив дев'яту хрипливий ратушевий годинник, з гори Шембека долинула вкрадлива трель поранної трубки, їй відповів з Високого Замку владний звук мідного горна, а тоді у блискучих касках, з карабінами на плечі і з духовим оркестром попереду виступив з Яблоновських касарень полк цісарського війська до Єзуїтського костюлу на молитву. Прийшов, тлумлячись, через аркову Галицьку браму, а за нею, знову вишикувавшись у колону, промарширував під такт ударів барабанщика в напрямку площі Святого Духа. На Ринку, біля кам'яниці з венеціанським левом на фронтоні, юрмився уже народ — дорослі й діти. Дорослі не зважали на військо, вони збиралися тут кожної неділі з доброю вірою, що Бог допоможе їм продати свою силу й розум підприємцям, ярмарок живим товаром уже розпочався, щасливі запивали могорич у кнайпі «Унтер цвайундфірціг»³, а хлопчаки побігли за жовнірами.

³ З «Під сорок два».

Вмент вишикувались у маршову колону, яку очолив щасливо усміхнений Ясьо Сакрамент; він, затиснувши під пахвою скрипку і міняючи крок, раз у раз підстрибував, щоб увійти у маршовий ритм жовнірів, а коли йому нарешті вдалося це зробити й хлопчаки теж перестали безладно дріботіти, затагнув на високій нуті бравурну пісню, за яку поліцаї будь — кому, крім нього, не гаючись наклали б на руки блискучі брансолети.

Pod Ulm, pod Ulm, pod Austerlitz!
Bierzemy w dupe nie mowiac nic,
Bo my, austriacy, taki zwyczaj mamy,
Z w dupe bierzemy i nic nie gadamy!⁴

Гонорові вояки, які анітрохи не почувалися винними в тому, що їх старших товаришів по службі бив колись під Ульмом і Аустерліцом Наполеон, уже моляться за найяснішого цісаря Франца I в Єзуїтському костьолі, а розохочені люмпаки знаходять собі іншу розвагу.

⁴ 4 Під Ульм, під Ульм, під Аустерліц, нас б'ють у зад, а ми мовчимо, бо ми, австріяки, маємо такий звичай, що мовчки приймаємо лупцювання (*пол .*).

Під час Богослужень у костьолах і церквах на Маріацький плац в один і той же час, по неділях, виходив старий чоловік у чорному сукмані, зарослий на обличчі, в широкополому рудому капелюсі. Заклавши назад руки, він ішов понуривши голову і вряди — годи глипаючи з — під сивих брів на зустрічних допитливими очима, переходив плац Каструм, потім повертав угору, залишаючи зліва костьол Марії Сніжної, виходив на Губернаторські вали, йшов Личаківською аж до Льоншанівки і вертався назад, закінчуючи свій обхід на Пекарській. Там раптом зникав, мовби його ніколи й не існувало, — аж до наступної неділі.

Цей чоловік, якого звали Агасфером⁵, жив, здається, вічно, бо пам'ятали його найстарші мешканці міста, і був він завжди такий, як і тепер, — високий, худий, пригорблений, з вузлуватими зморшками на чолі й великою жировою гулею, що визирала, лисніючи, з — під кудлатого сивого заросту, а очі мав на диво молоді, і ніхто не сумнівався в тому, що він переживе ще й те покоління, яке щонеділі вихоплювалося юрбою

⁵ 5 Казковий скиталець — Вічний жид, який буцімто відмовив Христові у відпочинку біля свого дому, коли його вели на Голгофу.

від Єзуїтського костюлу на Маріацький плац, щоб не прогавити обходу Агасфера.

— Вічний жид! Вічний жид! — викрикували вуличники, наближаючись до старця, який зовсім не був схожим на єврея. Він не був схожим ні на поляка, ні на німця, ні на українця, бо риси його обличчя ховалися під лудою старості, а молоді очі висвітлювали тільки цікавість — тоді, коли він підводив погляд на людей, що йшли йому назустріч.

— Агасфер! Вічний жид! — не вгавали шибеники, а старий, не сповільнюючи ходи, пробивався крізь хлоп'ячу юрбу, був незворушний і водночас здивований — чого від нього хочуть; він проводив очима по обличчях люмпаків, погляд його від допитливості молодів, а ще більш змолоджений нерозумінням ніби окремо існував на старечому обличчі, і це бентежило хлоп'ячу юрбу. Розгнуздана і нахабна, вона розступалася, знічувалася і врешті розтавала під звуки дзвонів, які сповіщали винос Святих Дарів.

І трапилося так, що саме тієї благодатної листопадової неділі, яка була передоднем штурму Бельведера, один із сміливців все ж наважився підступити ближче до Агасфера і, заглядаючи знизу в його обличчя, запитав те, чого сам не розумів, бо чув це прихапцем від старших, і міг би те питання

розтлумачити хіба тільки раввін із синагоги Золота Роза.

— А чому ти не подав Ісусові води, коли він ніс хрест на Голгофу?

Агасфер різко зупинився, розпрямився, обличчя його то світліло, то тьмарилося, наче він намагався розгадати загадку, яка мучила його все життя; очі старого враз зблиснули, певне, до нього прийшло нарешті цілковите розуміння смислу свого прозвища і тільки що заданого питання, він схопив підлітка за оборки, потряс і прохрипів:

— А ти подавав? Ти — подавав?

Однією рукою тримав хлопчиська за вилоги лапсердака, а другою — з палицею — тицяв у інших, геть стетерілих, і перепитував:

— А ти? А ти? А ти?

Сполохані незвичайною поведінкою старця, люмпакі розбіглися у бічні вулички, тоді Агасфер повернувся у бік Катедри й Руської церкви, в яких правилось Богослуження, протягнув руку з посохом і заволав:

— А ви, чому ви не хочете подати води тим, хто несе хрест?

Благовісти сповіщали винос Святих Дарів, багатоголосий хор дзвонів розсипав благодушний спокій над містом, ніхто не чув дивного волення старця, крім худорлявого двадцятирічного юнака Маркіяна Шашкевича, який при неділі, будучи

вільним від репетиторства з дітьми вуйка Захара Авдиківського, квапився до Закладу Оссолінських, де бібліотекар Любимський дозволяв йому посиджувати за рукописами й книгами. Він обминув божевільного, але слова старого, здається, чіплялися його; Маркіян не розумів їх, та відчував, що вони і йому адресовані, оглянувся: старий уже не волав до церков, він дивився вслід Маркіянові й тикав у його бік палицею, тихо повторюючи:

— А ти подавав, ти подавав?

Маркіян приквапив ходу, щоб чимшвидше зникнути в провулках Хорунжчизни, та слова юродивого враз наповнилися у свідомості юнака конкретним змістом: треба мати криницю, щоб черпати воду й подавати її комусь, а в нього немає навіть джерельця; Маркіян мимоволі звернув на Широку й миттю вийшов на перехрестя вулиць, за яким, справа, стояла церква з чотириярусною дзвіницею і височів сірий будинок із заґратованими вікнами — духовна семінарія, до котрої йому закрито вхід.

Шашкевич довго дивився на віконце своєї колишньої кімнати на першому поверсі, і уявилася вона, холодна й пліснява, затишним теплим куточком, в якому витає дух премудрих наук, панує злагода між семінаристами, ведуться цікаві розмови, а на голови вихованців з долонь ректора отця Стефана Теліховського спадає тепле

благословіння. Аж струсився від цієї солодкої ілюзії: в тому будинку бруд, фальш і деспотія, а все одно — відокремлений назавжди від нього, ще й проклятий батьком, — відчував себе неприкаяним сиротою і в цю мить ледве стримав схлип.

Крізь вікно виглядали питомці, здаля він їх не впізнавав, і вони не до нього приглядалися: на бруку стояв селянин з бесагами на плечах, по одягу був десь із бойківських гір — у сукняному капелюсі з заяложеною волічковою обвідкою, довгополому сардаку й личаках. Він з мужицькою цікавістю приглядався до питомців, що скупчилися біля вікна й реготали. Один з них відхилив кватирку — Маркіян впізнав Михайла Базилевича, винуватця його біди, — той заторохтів, перекирвляючи мужика:

— Дурний хлоп упився, на бабу звалився, борода в муці, а... у руці! Га — га — га!

Бойко відступився від вікна і подався на другий бік вулиці, але посередині дороги таки зупинився і промовив з насмішливою в'їдливістю, помщаючись за зневагу:

— Смійся, смійся! Якби ти був порядним чоловіком, то за ґратами не сидів би!

Бойко сплюнув і пішов далі, Маркіян зупинив його:

— То не злочинці, вуйку, то мисль нашу там заґратували, щоб легше вбити.

— Дуже мудро балакаєш, — зиркнув вуйко спідлоба. — А ти не балакай, лиш топірця роздобудь та й по ґратах, по ґратах!

— Де той топірець, газдо? — зітхнув Маркіян. — А ви звідки будете?

— Та з гір... — І пішов не оглядаючись. Маркіян довго дивився йому вслід, а перед очима постала долина Черемоша — від Устерік з Грдлічковою катівнею аж до Вижниці з шибеницею на майдані, до якої підводять опришка Мирона Штолу — без топірця. Дивився вслід бойкові і чув волення божевільного старця: «А ти, а ти, а ти — подав води тому, хто несе хрест?»

Бібліотекар Закладу Оссолінських Павло Любимський почув стук у двері, відчинив.

— А, це ви, Маркіяне? — подав йому тремтячу руку. — Заходьте, колего, сідайте. Як добре, що ви прийшли... — Зупинився посеред вузької кімнати — келії, пильно приглянувся до юнака. — Ви дуже бліді, — сказав. — Може, нездорові?

У помешканні Любимського було до глухоти тихо. Більше двох десятиліть минуло з того часу, як граф Максиміліан Оссолінський купив на ліцитації^б спорожнілий монастир, заповнивши його книгами й

^б На аукціоні.

рукописами, зібраними з усього світу, а тиша, що вселилася тут ще при кармелітах, навіть не сколихнулася, запала навечно, ставши потрібною Закладові, де *mortui vivunt et muti loquuntur*⁷. Порушували її хіба що шелест рукописних листків і сторінок книг і ще скрадливі кроки директора Закладу Костянтина Слотвінського, який мешкав з дружиною на другому поверсі — над келією Любимського. Було тихо й за вікном: поросла лісом гора Шембека стрімко зіп'ялася над будинком Закладу, захистивши його від вітрів, тихо скидала з дерев рештки шемравого листя, що громадилося, ще не прибите дощами, аж до підвіконня. Не відгороджений ні деревами, ані муром від галасливої семінарії, яка зорила на протилежному боці вулиці Широкої високою дзвіницею на всю Хорунжчизну, Заклад, проте, німо самотнів під горою — закинутий і нецікавий для метушного міста.

«Чому в старого у кімнаті аж два ліжка — одне пом'яте, а друге завжди чисте, вигладжене руками, покрите сніжно — білим покривалом? — подумав Маркіян. — Адже самотній... І взагалі — хто він, звідки? Такі широкі знання при надто

⁷ 7 Мертві живуть і німі говорять (лат .).

скромній посаді... І мова його якась інакша, не тутешня...»

Маркіян чув, що його про щось запитував Любимський, але змісту питання не сприйняв. Дивився на бібліотекаря — високого, ледь пригорбленого, з гладко зачесаним назад сивим до білоти волоссям; був старий для нього загадкою, відколи познайомився з ним.

— Ви хочете посидіти трохи в читальні? — спитав Любимський, зрозумівши, що юнак не бажає звірятися йому своїм здоров'ям.

— Якщо ваша ласка...

— То ходімо. Я підібрав для вас кілька цікавих книг. Переглянете, а потім зможете взяти якусь із собою на якийсь час...

— Аж так довіряєте мені? — Маркіян вдячно глянув на Любимського.

— За вас поручився пан шпитальний управитель Авдиківський, а він не тільки урядник, а й цінитель книг, — говорив монотонним голосом бібліотекар, ведучи Маркіяна лабіринтом коридорчиків до читальної кімнати. — Тепер поручительства вашого дядька мені вже не потрібно.

— Дякую вам...

Стосик книг лежав збоку на столику, Маркіян їх не розгортав. За Любимським тихо зачинилися двері — юнак ще не міг позбутися думки: хто ця

людина, яка так багато знає, володіє мовами і ось дбає про нього, скомпрометованого питомця семінарії, мов батько... А ким він був, коли мав двадцять літ? І чи тепер, коли завершується його життя, женеться за ним волання совісті: а ти, ти подавав спраглим воду із своєї криниці?..

...Криниця з високим журавлем аж гуготіла в глибині кришталевою водою, і, видно, бив у ній міцний джерельний струмінь, бо приходили до неї, викопаної за парканом плебанії⁸ отця Романа Авдиківського, парохіяни села Підлисся — майже півсела. Набирали у відра, дійниці й цебрики холодної до ломоти води, а вона не вичерпувалася і не каламутилася, як не каламутився ніколи спокій на плебанії й не вичерпувалися в пароха ласкаві слова, коли він проповідував за казальницею у сільській церкві.

Низький будинок плебанії з високим дощаним дахом дивився чотирма вікнами крізь просіку в сосновому лісі на рівнинне дрібнохате село, яке далеко поповзло по піщаному полю, досягаючи мало що не до цісарської дороги з приліпленими до неї з одного боку Ожидовом, а з другого, трохи ближче до Олеська, Юськовичами.

⁸ 8 Плебанія — садиба, дім католицького священника.

А криниця весь час дзвеніла, брязкали відра об цямриння, і гримотіли коновки, плюскотіла вода, скрипів журавель, і тихо розмовляли жінки біля колодязя, щоб іще й галасом не набридати доброму панотцеві. Дзвін і скрип, і притишені людські голоси цілоденно супроводжували життя плебанії, відгородженої від криниці парканом, і припинялися тільки вночі та ще під час Богослуження, коли парохіяни товпилися в церкві, спраглі духовного напою.

Обсаджена молодими дубами плебанія тильним віконцем виходила на вузьку смугу соснового бору, за якою вдалині припишкли на пісних ґрунтах Розваж і Білий Камінь, а за Білим Каменем, направо, ледь видніло, коли дивитися від узлісся, село Княже — парохія Маркіянового батька отця Семена.

Крізь мале віконечко в кімнату, де мешкав Маркіян, перебуваючи в діда у Підлиссі, мало втискувалося світла, і було воно, профільтроване сосновими китицями, зеленувате і м'яке; тут Маркіян почував себе ліпше, ніж дома біля нервового, обкладеного діворою батька, а ще, мабуть, і тому, що народився він у цій кімнатці: колись мати, передчуваючи пологи, прийшла до батька, який знався на медицині, родити свого первістка.

У діда було цікаво. Високий паркан, щоправда, відділяв плебанію і малого Маркіяна від села, проте бабуся зрідка дозволяла — таки йому побавитися з сільськими хлопцями. Пастушки спочатку сприймали його доволі стримано: вони ж були панщизняні, а він попович, та згодом звикли, і Маркіян забавлявся з ними як рівний.

Ту пропасть між вільними і панщизняними Маркіян одного разу відчув дуже пекуче. Дід узяв його з собою до села, коли староста попросив священника піти вмовити збунтованих селян, щоб випустили з корчми ексекуторів, які забирали одяг в селян за земельний податок. Мужики стояли з киями, не допустили до корчми свого доброго душпастиря, понуро попросили його, щоб він ішов собі займатися божими справами. Потім прибуло військо, і бунтівників били їхніми ж киями — про це почув Маркіян від попів, які прийшли в гості до отця Романа; слухаючи їх голосне обурення на непоштивих мужланів, хлопець весь коробився в душі, не вмюючи розділити себе на сільського хлопчика, який на толоці бавився з сільськими ровесниками у «свинки», і на поповича, вільного від панщини, котрому дозволялося сидіти у світлиці за грубою, коли до діда приходили гості.

Гості теж не всі були однакові. На Великдень, Різдво і престольний празник отець Авдиківський приймав у себе священників з попадями із сусідніх

парохій. Їх приходило чимало, і кожен був інакший: один сухорлявий, як пустельник, другий з круглим животиком, один одягнутий у чорний сукман, а інший у довгополий сіряк, один з хрестом на грудях, а інший з люлькою в зубах, немов мужик, дехто ставив у кут гнуту паличку, а дехто батіг — і до всіх дід однаково привітно посміхався, бо то були гості, та не всіх однаково любив, і це знав Маркіян. Священики скидали верхній одяг, всідалися за столи, їли й пили; одні галантно витирали роти хусточками, а інші рукавами; після обіду попи грали в карти, а попаді забиралися в другу світлицю і співали там під гітару сентиментальні романси.

Дід осіяв себе великим хрестом, коли гості розходилися, проте не завжди і не всіх бажав спекатися: він затримував до пізньої ночі свого сина Захара або дідича з Княжого Тадея Василевського, тоді велися розмови про книжки, про легенди й пісні і наспівували тих пісень — гірких рекрутських і панщизняних, — здавалося в той час Маркіянові, що межа між селом і плебанією враз зникає і всі в Підлиссі на мить стають однакові, пригноблені одним горем. А одного разу до самого ранку просидів отець Авдиківський з великим, як потім хвалився перед дружиною, вченим, хоч і подібним до жебрака, — Зоріаном Доленгою — Ходаковським.

У плебанії різні читалися книги, а найбільше з історії — чеської, польської і руської — теж, хоч по — русинськи дома ніхто ніколи не розмовляв — тільки в селі і в церкві. Розмовляв по — польськи й Маркіян, бо так велося, а втім, сільською мовою у тривіальній золочівській школі й не вільно було розмовляти: хто цю заборону порушував, тому вішали на шию дощечку, і ходив він з нею доти, доки не спіймав на такому ж «злочині» товариша. Маркіян навіть вірша склав по — польськи на срібне весілля діда й баби, а русинська мова тихо гомоніла за парканом, де без упину дзвенів цямриною колодязь і скрипів високий журавель.

У семінарії, на першому році філософії, Маркіян познайомився з академіком⁹ Іваном Вагилевичем. Той завжди сидів у бібліотеці, схований за стосами книг; Маркіян, коли вони вже стали друзями, читав їх теж запоєм.

Одна з них, тоненька, називалася «Відомості о руськом язичі» — написав її канонік перемишльського єпархіального управління Іван Могильницький.

...Любимський поклав на столик книжки, постояв мить за спиною Маркіяна, рука

⁹ 9 Академіками називали студентів університетів.

потягнулася до його плеча й опустилася, серце старого болісно защеміло.

Вихудла шия, синюваті, аж прозорі мочки вух, сутулі плечі юнака свідчили про його сутужне життя; стос книг, які він, ненаситний, ось зараз проковтне, ще більше додадуть йому сутулості й худоти, а нічим іншим не може допомогти йому Любимський. Грошей сам не має вдосталь, а якби й хотів поділитися тими, що є, — не візьме Маркіян, він візьме лише книги, і від них його темно — сині очі ще більше поглибляться, стужніють, западуться, зосередяться — поміч Любимського тільки ущемлює здоров'я хлопця.

У пам'яті старого крізь товсту повсть часу проглядав образ іншого юнака — його самого, він відганяв це видиво, яке розбурхувало в душі давно приспаний біль; Любимський пройшов вузьким коридорчиком, відчинив двері своєї келії, в очі впали сніжно — біле покривало і збита висока подушка на незайманій постелі. Затулив долонею обличчя, а солодка ява, така давня, аж нереальна, постала перед ним, мов учорашня, він підійшов до ліжка і, стиснувши долонею бильце, викликав у пам'яті іншу картину, щоб витіснити нею цю — нестерпно болісну...

Іван весь сховався за книжками, виднівся тільки його скуйовджений чорний чуб; вряди — годи він підводив голову, водив відсутнім поглядом

по бібліотечній кімнаті, одна брова заламувалася гострим кутом уверх, губи мав стиснуті — зосереджений і заглиблений у себе Іван не помітив, коли Маркіян поклав перед нього брошуру Могильницького, читав, а Маркіян не відходив. Потім злегка диткнувся до його руки.

— Ти ще хочеш якусь узяти? — Іван врешті повернув голову до товариша, кивнув на книги. — Прошу. Оце «Грамматика малоросійського нареччя» Павловського, досить цікава, хоч він зовсім інакше трактує мовне питання, ніж Могильницький. А це «Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями» Шафарика, ось поема Коллара «Дочка Слави»... А ти зацікавився історією слов'янства?

— Розумієш, Іване, я ще не обрав для себе якоїсь єдиної проблеми, котрій хотів би весь віддатися... — відказав Маркіян. — Мене все цікавить і разом з тим — ніщо конкретно, усе, що я пізнав, знялося над моєю головою хаосом, без жодної системи, я заздрю твоїй методичності... Але ось ця розвідка Могильницького про руську мову ніби посадила мене на ґрунт... Нині вже німих і глухих вчать читати й розмовляти, їм дають мову, яка стає їхньою, а ми не глухі й не німі, а не знаємо, яка наша... Ми не завжди із своїм власним народом вміємо порозумітися, то де вже тут говорити про те, щоб зрозуміти його життя, і біль, і протест... Ми

відділені від людей не тільки духовним і побутовим бар'єром, а й мовним. Я ніколи цим речам особливої уваги не надавав, і якби не ті дощечки, які чіпляли мені на шию, я б, напевно, й досі не знав, що єсьм такий самий русин зроду, як і панщизняні хлопи...

— У твоїй тривіальній школі ще по — божому обходилися, — перебив Маркіяна Іван, — а я вчився в нормальній чотирикласній школі в Бучачі, то там за одне українське або й польське слово давали п'ять різок і примушували додатково вивчити двадцять німецьких слів напам'ять... Австрійці іноді зрівнюють нас з поляками перед законом, та жаль тільки, що лядські пани не визнають нас рівними собі. А німцям це вигідно: трах слов'янськими лобами, трах!.. А ті дощечки і різки... Вони гупі, наші повелителі, — нехотячи вчать нас бачити своє. Німці на чехах краще впоралися — там нині і Шафарик, і Ганка, і Коллар... Та й поляки мають свого Міцкевича, Гощинського, а ми у нашій Галичині ще й не збагнули, чи маємо свою власну мову. Видно, мало нас б'ють...

— Б'ють, Іване, б'ють ревно... — поморщився Маркіян, його неприємно вразила остання фраза Вагилевича. — А щодо мови... Могильницький перший у нас науково доводить її самостійність. Я

ще не зустрічався в літературі з такими постулатами.

— Так, Могильницький зробив велику справу, та зупинився на півдорозі: він вважає, що наша мова жива, але надто проста, щоб нею писати, — слід її змішати з церковнослов'янщиною, аби була трохи інакшою, благороднішою, бо сільська йому дьогтем пахне. Чи не з таких міркувань наш poeta clarus¹⁰ — Йосиф Левицький написав поему «Домоболіє проклятих». Зрозумій, що воно. А це ностальгія, біль за домом. Написав він її такою каліччиною, таким диким словотвором, що його не зрозуміє ні малорос, ні великорос, ні білорос. А мова чиста, криштальна, сам знаєш, — поруч: візьми її, говори нею, вчи дітей тії мови в школі, щоб вивести їх з панщизняної темряви, пиши нею вірші — ба ні, сидимо і штукаримо, а поляк Доленга — Ходаковський записує нам наші пісні, ходить жебраком від села до села по Білорусії, Росії, Україні, вмирає у Твері, а ми навіть не знаємо, хто він такий і що зібрав...

Маркіян підвів руку, щоб спинити товариша, але Іван розпалився і не давав Маркіянові прийти до слова.

¹⁰ 10 Славний поет (лат .).

— А нам кажуть: «Disce, puer, latinam, faciam te mosci — ran!»¹¹, — і ми її зубримо, а потім ідемо на амвон і читаємо Псалтир, переписаний абетцадлом, бо свого алфавіту не знаємо, паству недоуки навчають, на парастасах пригощають парохіян горілкою з церковного дзвіночка, а його ексцеленція митрополит Михайло Левицький висвячує тих недоуків, мовляв, хай всякеє диханіє хвалить Господа.

— Ти трохи не маєш рації, Іване. — Бліді щоки Маркіяна підступили рум'янцем. — Зоріан Ходаковський був гостем мого діда, і взагалі...

— Взагалі, взагалі!.. Я не кажу, що всі такі, є ж і Могильницький, але хіба багато таких нарахуєш?

Маркіян сидів біля товариша й довго мовчав, потім прошепотів:

— Іване, а що, якби ми на вакаціях пішли... як Доленга...

— Підемо. Треба йти, розмовляти, слухати, записувати, бо ж література наша не може бути іншою, а тільки народною, бо нема в нас іншої мови, крім селянської, і життя мужиче, його історія

¹¹ 11 Вивчай, хлопче, латину, зроблю тебе мосьціпаном (латино — макаронічне).

й духовний світ мусить стати першим предметом для наших розвідок і стихотворів.

Як тільки почалися вакації, Маркіян з Іваном пішли пішки через Стрий, Калуш, Коломию — в гори. Минули Косів, біля Криворівні звернули на Устеріки, пройшли Білоберізку й зупинилися у Вижниці саме в той день, коли жандарми зганяли людей на міський майдан, а панство з'їжджалося самочинно дивитися на страту опришка Штоли.

— ...Я не пісні, не пісні записував у горах, а хлопські ридання і прокляття, — говорив Маркіян своєму сусідові по кімнаті Михайлові Базилевичу, бо ні з ким було ділитися болем: Вагилевич після вакацій покинув семінарію і пішов знову в гори записувати фольклор.

Базилевич прикидався другом і слухав, він співчутливо похитував головою, глибоко переймався горем гуцулів, яке бачив на свої очі Маркіян, а однієї неділі запропонував пройтися в місто, бо стіни вуха мають. Вийшли удвох без дозволу, Базилевич запросив Маркіяна в ресторацію Людвіка, що біля університету, замовив вина. Вони пили, Маркіян розповідав про страту Штоли і плакав; потім Базилевич затягнув його ще в кнайпу на Личакові — Маркіян пив і ще дужче плакав.

Перед вечором Базилевич ледве довів Маркіяна до семінарії, вклав його в ліжку і покликав віце — ректора Теліховського.

— Ребелізант готовий, ваша святість, йому сниться зараз повішений опришко з виваленим язиком.

Отець Теліховський написав донесення митрополитові про неморальну поведінку бунтівного питомця. Маркіяна виключили з семінарії.

Двері до келії рвучко відчинилися, старий Любимський здригнувся, солодке марево щезло, він повернувся й побачив Маркіяна, який стояв на порозі з книжкою в руці, очі його палали захватом і здивуванням; Любимський знову побачив у ньому себе, колишнього і зовсім інакшого, нового, якого виколисав інший край, інші люди й інші часи, та у своїй поривистості й жадобі знань був подібний до нього, мов син.

— Що з вами, Маркіяне? — спитав сторожко.

— Ви дали мені Котляревського... «Енеїду»...

— Дав. Треба вам почати з нього. Він — початок.

— Я чув про нього і радий, що можу... Але... Але ця книжка з дедикацією¹² самого автора! Як це може бути?

— Я старий, Маркіяне. У мене було всього вдосталь — і Котляревського знав. Ви ж тільки

¹² 12 з автографом.

починаєте — і бережіть здоров'я. Ви такі бліді, а життя надто складне — треба бути сильним. — Любимський узяв Маркіяна за плечі, довго дивився в очі. — Печалі надто багато у вас, а треба... Скажіть, хто спричинився до ваших бід?

— Мирон Штола...

— Ха... А до моїх — Пугачов. Безперервний ланцюг вериг, і його розгризає люд мислю свою, коли в нього вибивають із рук меч...

— Розкажіть про себе, пане Любимський.

— О друже... Як колись розкопають архіви таємних канцелярій, експедицій, тюрем, то між стосами секретних документів знайдуть справу якогось Павла Любимського, арештованого взимку 1775 року в Москві, переведеного до Петербурга і відданого під слідство самому Шешковському — начальникові політичного розшуку таємної експедиції і, як він сам любив себе величати, домашньому катові Катерини II. А у тій справі запротокольовано усе докладно. Моя стареча пам'ять не здатна нині всього відтворити... Але присядьте, присядьте на хвильку, Маркіяне.¹³

¹³ 13 Передісторія Павла Любимського розгорнута в моєму романі «Журавлиний крик». (Прим, автора)

Розділ другий

Старець Агасфер провів поглядом худорлявого світлолицього юнака, який чомусь його злякався, а не повинен був боятися, чей не чіплявся до старого, не шарпав, не ображав і погляд мав гідний, і поставу шляхетну, і добро в очах.

Агасфер опустил палицю і заговорив:

— Чому він утік від мене, я ж хотів його тільки запитати — а може, він один такий, що подає спраглому воду? Бо ж ті, які лижуть у церквах підлоги і голови пхають під Євангеліє, — вони ні! В них до обіду святість на обличчях, після обіду — грішний блуд, а в будні самі жаждуть.

Старець стояв, поки не стихли дзвони, а потім пішов, викидаючи вперед палицю, голосно розмовляючи сам з собою:

— Але чому мені докоряють, що я не подав Ісусові води? Хіба я вже був тоді, коли Христос ніс хрест на Голгофу? Я ж нічого не пам'ятаю — ні роду, ні племені... Чому мене називають Вічним жидом? Хто я є?

Він заклав руки з палицею за спину і йшов, вельми стривожений думками.

Церковні і костьольні дзвони стихли разом. Очищені молитвою прихожани розійшлися по домах, і в місті настала коротка обідня тиша, дуже коротка: місто квапилося відсвяткувати неділю, бо

неділя — раз на тиждень. Напевно, хтось відпочивав і тихо — у кімнаті чи на лавочці у дворі, можливо, таких була й більшість, але ніхто їх не бачив; обличчя недільного міста визирало з шинків, кав'ярень, льокалів і ресторацій.

На Льоншанівці, що розповзалася тісними вуличками з приліпленими до них халупками аж до Кайзервальдівського узгір'я, у корчмі «Пекелко» бавився ремісний люд. Музика грала біля входу, бо в буфетній кімнаті було глітно, — тут забавлялися тільки льоншанівці, а зайшлим та ще й охочим до спідничок миттю виганяли амура з голови: ламалися в рурку циліндри і під акомпанемент «*rasierza*»¹⁴ зальотники вилітали стрімголов на брук; у другій кімнаті «Пекелка», яка називалася чомусь читальнею, грали в карти і в шахи, а уболівальники за підказки й підрахунки ходів заробляли собі на тютюн або на гальбу пива.

На Мазурівці аж гуділа від жовнірських підков кнайпа «Під голубками»; у льокалю пані Скшинської на площі Галицькій пили вино приїжджі шляхтичі—земляни; у брудному заїзді «Під тигром» над Полтвою грали в преферанс греко — католицькі священники; в ресторані «Під трьома гаками» на Францішканській збиралися адвокати,

¹⁴ 14 «Отче наш».

фактори й купці для ділових розмов; до редутових залів на плаці Каструм з'їжджалися на бал пані зі своїми дочками, яким пора виходити заміж: кожен кавалер, який мав у кишені золотого, міг прийти сюди на оглядини; Жорж Гофман у своєму «Hotel de la Russie»¹⁵ дозволяв танцювати непристойний танець — вальс, а хто бажав тілесних утіх і мав тридцять крейцерів, той ішов до закладу Карла Тірра, що за Пороховою баштою.

І тільки до казино Гехта, одноповерхового будинку, що пишною колонадою виходив до Єзуїтського городу, напудрені камердинери підвозили в каретах, запряжених короткохвостими кіннями, справжніх панів. Біля колон стояли в голубих мундирах поліцаї, в казино заходили тільки ті, хто був запрошений, і можна тут було побачитись з найвищими духовними пастирями всіх віросповідань, із старостами циркулів, з графами й баронами, а деколи навіть з самим губернатором Галіції і Лодомерії.

У «Пекелку» на Льоншанівці уже стемніло від пилюки й диму, запах вина й поту забивав дух; дівиці, розпашілі від танцю, тісноти і млості, притискалися до своїх кавалерів, тріскали блузочки на грудях, гудзики самі розстібалися, підпили

¹⁵ 15 Руський готель (фр.).

зальотники припадали губами до жолобинок між дівочими персами; знадвору до буфетної зали силоміць втискалася музика, розсуваючи спітнілу юрбу; таки увійшли досередини цимбали і скрипка, а музики здиміли; смичок підстрибував над скрипковою кобилкою і, ковзаючись на найтоншій струні, злітав аж під стелю; на цимбалах скакали самі пальчатки і, втомлені, лягали на струни, їх будила мідна або й срібна монета, кинута щедрим кавалером; тоді пальчатки зривалися, мов навіжені, а труба розтоплювалася від напруги, скапувала жовтою патокою на східці, на ній ковзалися і падали ті, що під «расієгз» вилітали з буфету, а трубач всовував знадвору через віконце голову і видував губами розпачливо високі нути, моторошно вибалушуючи очі.

Та враз стих содом, і розморені танцюристи, які ще не натішилися танцем, не дорозстібали усіх гудзиків на дівочих блузочках, не доповзли долонями до тугих стегон, недочули згоди гайнути на часок у Винниківський ліс, у незмірній люті кинулися до дверей, залишаючи своїх партнерів, щоб побити морду тому, хто не дав добавитися у неділю аж до споду. Музики повернулися за свої заанімілі інструменти, трубач зібрав жменями мідну патоку із східок і стояв тепер з лискучою трубою в опущеній руці, а знервовані шевці, кравці, слюсарі, гамарники, конвісари, ковалі, муляри, які були

тільки — но галантними кавалерами льоншанівських дівчат, ішли фрунтом на незнайомого нахабу, який посмів зупинити музику в найвищому афекті.

Нахаба був сміховинно, як для Льоншанівки, вдягнутий — чи то по — камердинерськи, чи по — камерлакейськи: у розквітчаній свиті, накрохмаленій сорочці, застібнутій метеликом, у циліндрі, насунутому на брови. Ставши спиною до парубійків, він викаблучував перед музикантами вишукані «па» і кніксени, насвистуючи якусь циганщину, — певно, в такий спосіб просив заакомпанувати йому до співу, а що музики понуро мовчали, незнайомиць, вимахуючи рукою, мов диригент, сам затягнув популярний романс:

Над рікою Ебро у тихому смутку
Молода циганка співала...

Один з парубійків, а був це коваль Йосип з Круп'ярської, схопив непоштивою прибуду за комір і чомусь на подив усім — бо ж на руках у нього репалася шкіра від кручених, переплетених, гудзуватих м'язів, — полетів під кущі бузку так легко, немов вимолочений сніп з току, від одного лише поруху ліктя нахаби.

— Міхал! — скрикнув коваль, підводячись. — Міхал Сухоровський, щоб мене шляк трафив!

Мосьціпанове, ви що, не впізнали? Та ходи ж сюди, дай писка, Міську францоватий!

— Сервус, Юзю! Господи, та я ж не знав, що це ти лоскочеш мене в потилицю, — обняв приبلуда коваля.

Отаман клепарівських волоцюг Міхал Сухоровський, атлетичної будови бевзь, який мав надміру багато дивацтв, бо і ремісників велів не зачіпати, і жебрацькі пісні для якоїсь мари записував, ще й для театру склав віршами п'єсу «Ганнуся з Погулянки», скинув циліндра і розкланювався перед парубками, а з буфетної кімнати і з читальні висипалися на подвір'я дівчата, шахісти й картярі, обступаючи свого улюбленця, який розпродував льоншанівській публіці бльочки¹⁶ на гальорку — всього по дванадцять крейцерів, а насміятися там можна було на цілий гульден.

Сухоровський витягнув з нагрудної кишені свити пачку проштемпльованих папірців і, тримаючи в руці перевернутого дном униз циліндра, затереферив:

— Ану швидше, мої любі, бо піду на Хорунщизну, там давно мене чекають, швидше, бо в музиків пальці закоцюбли! — Він обходив

¹⁶ 16 Білети.

публіку з циліндром, в який падали, брязкаючи, мідяки, і приговорював: — Niech pan Fredro wiersze klepie, a ty jego zone...¹⁷, плюнь на аристократа, харкни на барона, най вони ходять на його вистави і хроплять у порожньому залі, а ми натішимся нашою Ганнусею з нашої Погулянки, ану розхапуйте бльочки, а як місьць не стане, сідай на балюстраду, звішуй ноги вниз і стережися поліцая. А тепер най банда грає наш кавалок, щоб зафурчали накрохмалені спіднички і піт по морді скапував!

У той час, коли в «Пекелку» знову здиміли музики, а інструменти самі витинали шалену музику, з театру, що містився в колишньому костюлі францішканців на вулиці Довгій, вийшов директор Ян Непомуцен — Камінський. Затримався на мить біля дверей службового ходу, перевіряючи в пам'яті, чи всі дав розпорядження на нинішню виставу, потім подався на Гетьманські вали, заклавши руки в кишені сюрдута. На ходу купив у галасливого кольпортера¹⁸ «Газету львівську» і, перейшовши на Сикстуську, попрямував у бік Єзуїтського городу, де полюбляв прогулюватися в

¹⁷ 17 Хай пан Фредро клепає вірші, а ми його жінку... (пол.).

¹⁸ 18 Розпродувач газет.

післяобідній недільний час — між репетицією і початком вистави. Був задоволений касовим збором та й тільки: він ставив тричі на тиждень «Ганнусю з Погулянки» або «Сирену з Дністра», щоб за зібрані з цих водевілів гроші поставити трагедії Шіллера чи Шекспіра, які звичайно йшли при напівпорожньому залі. На Сикстуській Камінський сповільнив хід, розгорнув газету, пробіг очима заголовки статей і, як завжди, зупинив погляд на рубриці новинок. Якусь хвилину читав повідомлення, скривився враз, склав газету, а тоді побачив, як із брами шістнадцятого номера, поважно викидаючи вперед гнуту паличку, виходив певний свого маєстату й гідності, підтягнутий, елегантний від капелюха до штиблет Олександр Фредро.

Камінський, простакуватий і у свої п'ятдесят три роки занадто рухливий, деколи й задрив зовнішній маєстатичності завзятого богеміста, який до одруження з красунею Софією Яблоновською проводив ціліснічкі ночі серед львівських марнотратників життя і сороміцькі вірші котрого не сходили з вуст вуличників, академіків і вихованців духовних семінарій.

Режисер і лицедій на сцені Ян Непомуцен — Камінський не вмів носити маски поза підмостками театру, і тому легке роздратування діяло його, коли стикався з особами, які, будучи за натурою

гультіпаками, вмiли лицедiйствувати на людях у масках напудрених аристократiв.

Проте Фредра любив. I не тiльки за те, що його комедiя «Дами i гусари» збирає майже стiльки публiки, скiльки водевiль Сухоровського; Камiнський добре знав минуле свого молодшого колеги: служба поручика в наполеонiвськiй армiї, орден «*Virtuti militari*», березинська переправа i росiйський полон, втеча з полону до Львова i пересит у аристократичних львiвських льокалях; директор театру вiрив, що знакомитий драматург створить — таки колись справжню мольєрiвську рiч, яка висмiє пронаполеонiвськi захоплення i фальшивий патрiотизм польської аристократiї.

— Вiтаю пана, — вiдповiв Камiнський на стриманий i галантний поклин Фредра. — Чи не зробите таку честь — пройтися разом?

— З приємнiстю, — ще раз кивнув головою Фредро. — Я теж у той бiк.

Ишли мовчки. Фредро нiколи не розпочинав розмови перший.

— Я тiльки — но прочитав у газетi сенсацiйну новину, — заговорив Камiнський, щоб зрушити мовчанку. — Минулого тижня писали про трупа, який танцює на катедральному цвинтарi, а нинi дiзнався, що у Львовi живе вiдрубана голова, яка чихає. Цiкаво, правда?

— Хіба це новина? — Фредро повісив паличку на зап'ястя. — Сьогодні у Львові повно танцюючих трупів по кав'ярнях, рестораціях і борделях, а голів, які ні до чого більш не придатні, лише для чихання, теж немало.

Знову запала мовчанка, її ще раз порушив Камінський.

— Ви чомусь не приходите до театру, пане Олександрє, а ваші «Дами і гусари» йдуть вельми успішно. Одна лише Юля Залецька в ролі Малгосі — пальчики оближете.

— Мене, маєстро, цікавить творчість, — відказав Фредро. — А творчість — це робота за столом, чи то пак, за конторкою... Я пишу стоячи. Не з поваги до себе, а зі страху: боюся стати сутулим, у мене ж молода дружина... А театр — то тільки вираження творчості, і мене воно менше цікавить.

— Помиляєтесь. На сцені ви, напевно, й не впізнали б ваших Зосю й поручика — їх по — своєму створили актори на підставі вашого тексту. А це вже творчість. Даремно не приходите...

— Панє Камінський, ви ліпше від мене знаєте, хто нині відвідує театр: плебей іде для забави, знавець — заради мистецтва, а люди так званого доброго тону самі не знають, чого йдуть. Я ж не плебей і не знавець штуки, а до доброго тону

вдаюся, як бачите, лише тоді, коли виходжу з паличкою на прогулянку.

— Ви розмовляєте так само, як ваші персонажі, — похмурився Камінський. — Тільки в інтерпретації моїх акторів вони викликають регіт, а ви — смуток.

— Значить, погано грають ваші актори.

Звернули з Сикстуської на Палацову, попереду звелися голими кронами берести Єзуїтського городу, крізь них проглядали псевдодорійські колони казино Гехта.

— Пане Олександрє, — Камінський вирішив ще раз нав'язати Фредрові розмову, — ваші гусари, за акторським задумом, відпочивають нібито в Королівстві Польському, але на львівській сцені те королівство більше скидається на нашу Галіцію. Чи не ліпше було б зняти цю вуаль і відкрити антураж відверто галицький? Глядач краще сприймав би спектакль. Ось «Ганнуса з Погулянки» — чому такі аншлаги? Та лише тому — бо сама п'єса пса варта, — що львів'яни бачать там себе самих.

— Мене, маестро, це не обходить. Мене обходить образ поручика, під яким на Березині вбили коня, який потрапив у полон і втік з нього на батьківщину. Та батьківщина входить сьогодні в четвертий десяток дев'ятнадцятого століття. Що чекає поручика — спокій, виродження чи, може, нова боротьба?.. Кланяюся вам, пане Непомуцен.

Моя дружина поїхала з дитиною на село, в мій маєток, а я запрошений на маскарад до казино Гехта.

— Може, хоч там, серед танцюючих трупів, скинете маску, — мовив терпко Камінський.

— О, напевно! Там моєю маскою буде моє справжнє обличчя. Мушу чимось відрізнятись від інших. Я ж — Фредро. Маю честь...

Два поліцаї в голубих мундирах пропустили драматурга до казино, перевіривши запрошення. У прихожій лакей забрав у нього верхній одяг і, поштиво кланяючись, зник. Фредро чекав: адже повинен хтось його зустріти і провести в зал, він запрошений від імені самого губернатора. Та ніхто не виходив, із залу долинала притишена мелодія полонезу, Фредро відхилив стульчаті двері.

Завішані важкими шторами вікна жовтіли великими прямокутними плямами, ті плями не освітлювали зали, а тільки свідчили, що поза казино існує інший світ, до якого всі, що тут зібралися, не мають жодного діла; на жирандолі тьмяно горіла одна—єдина лампа; в залі було сутінно й тихо, хтось десь грав на клавесині полонез Огінського — надривно, тужно. Мелодія звучала, мов плач ізгоя за рідною землею. Звідкись доносилися шемрання, приглушені розмови, сміх.

Фредро поволі ступав залом, не знаючи, куди йти і що взагалі має тут чинити; врешті,

призвичаївшись до темряви, уздрів у глибині зали освітлені свічками ложі, що були схожі на монастирські келії, видовбані у товстому мурі, у кожній хилиталися тіні і з кожної доносився свій гомін. До Фредра прийшла думка, що його сюди ніхто персонально й не запрошував; просто він ще значиться у списку вхожих на губернаторські бали, і, можливо, маршалок нинішнього балу й не знає, що Фредро давно уже закрився у чотирьох стінах на Сикстуській, замінивши розгульне товариство на стоси паперу, щоб виповнюватися життям світу, який існує тепер уже без нього і якщо належить ще поетові, то тільки для осмислення.

Ішов порожнім залом, і ніхто його не бачив, а сам мав можливість слухати й бачити всіх: своїм відокремленням Фредро здобув право знати більше, ніж кожен з присутніх у казино, — чи не тому і втік з марнотратної юрби в тихий закуток на Сикстуській, щоб здаля бачити більше?

Навіть зрадів: за час, поки почнеться гульба, він, непомічений, зможе пройти повз усі ложі вздовж лівої сторони зали і побачити усіх, ще без масок.

Багатьох упізнавав, бо жив колись серед них, тинявся, пиячив, спав, бешкетував, поки не втік, залишаючись серед їх гурту тільки в невідредагованому ще списку.

У крайній ложі, ледь засунутій шторою, сиділа обличчям до зали невизначеного віку дама з високою зачіскою, завітчана паперовими трояндами; перед нею стояли два крісла з протягнутим між ними шнурком, через який, тримаючись за поли реверенди, перестрибував поважний духовний сановник. Забава його ексцеленції була вельми потішною: коли йому вдавалося перескочити через шнурок, не зачепивши його, дама милостиво простягала руку для поцілунку. Отець припадав до руки, цілуючи повище зап'ястя, а потім, розохочений, далі підстрибував, і видно було по його обличчю, що на сьогодні він не жадає іншої розваги.

У другій сидів знайомий Фредрові Едмунд Ржевуський, відприск графів, які володіли Підгорецьким замком, що біля Олеська; власник замку Леон навідувався до Підгірець зрідка, жив то у Кракові, то у Варшаві, а Едмунд проциндрював родове багатство. Тепер він втупив меланхолійний погляд у співрозмовника, а ним був відомий у львівських аристократичних колах індійський князь Соломон Бальзамін. Князь розповів Едмундові про земний рай Аракан, де царює його батько Давид II, про ідеальну справедливість у цьому краю, в якому немає ані злочинців, ані тюрем. Ржевуський витирив хусточкою очі і, зворушений, розжалоблений, витягав із внутрішньої кишені

гроші: спочатку по банкнотові, далі по два, а потім виклав цілу пачку — задаток на поїздку в Аракан, куди індійський князь вирушить наступного місяця.

У третій — старий дряхлий шамбелян¹⁹ Йов'яльський, який прибув сюди зі своїми дочками й зятями, дрімав, а коли прокидався — запитував одне і те ж: «Moje panstwo, gdzie jajestem? W swoim krolewstwie, mowicie? A sa w nim ludzi — i?»²⁰ Фредро мало не пирснув сміхом, йому цей старий дуже сподобався.

Він навіть хотів зайти до ложі й залишитися з ним на цілий вечір, але клавесин зазвучав голосніше, і Фредро зорієнтувався, що тужний полонез, який безперервно заповнював тихим тремтом зал, долинає з сусідньої ложі. Підійшов: старший добродій сидів біля клавесина, а на ньому панна з довгим каштановим волоссям, яке закривало їй обличчя, виконувала полонез Огінського. Коли панна переставала грати і опускала низько над самі клавіші голову, старий шепотів: «Грай, грай, доню, це не мелодія, а ридання за батьківщиною»; вона продовжувала

¹⁹ 19 Підкоморій, маршалок.

²⁰ 20 Панове, де я є? У своєму королівстві, кажете? А чи живуть тут люди? (пол.)

грати, і раз у раз повторював старий: «...це плач за батьківщиною». Врешті панна відкинулась на спинку крісла, розгорнула руками волосся, її гарне обличчя зсудомила болісна гримаса, вона проказала тихо, проймаючи старого докірливим поглядом: «Де, де та моя батьківщина — тут, там, ну, скажіть, ради Бога, де?» Фредро відступив назад, він упізнав піаністку Анну Кавецьку, племінницю пана Урського — ученого садівника і діди́ча з одеських Юськовичів.

Тихо ступав по залу, минув ложу, в якій голосно хвалилися своїми подвигами під Бородіно колишні легіонери генерала Домбровського, одягнуті в наполеонівські мундири; Фредро зіщулився, рука мимоволі потягнулася до лацкана камзола — прикрив долонею золотий орден «*Virtuti militari*». Швидко пройшов повз бундючних героїв Бородінської битви і раптом зупинився: в останній ложі — у бордовому фракі з золотими аплікаціями, у вузьких білих штанах, при шпазі — сидів за столиком сам губернатор Галіції і Лодомерії князь Август Лобковіц з роду П'ястів, а поруч, з обох боків, стояли і слухали, нахиливши до нього голови, одноокий директор львівської поліції Леопольд Захер — Мазох і його тінь — актуарій карного суду Ігнаци Зайончковський.

Поет зачув слова губернатора:

— Запрошений і Фредро, цей комедіант? Хе, може, він і геній, Арістофан... Тільки генії і вчені мені не потрібні! Найкраща якість в людини — це витривалість задниці... Але досить розмов. Пора бавитися. Музику, панове!

Заграв оркестр на галереї. З лож, коридорів, бокових кімнат ринула іменита юрба, слуги засвічували свічки на канделябрах і жирандолях, усі гості були в масках — муринських, японських, звірячих, демонічних; лакеї вийшли з тацями, заставленими келихами, пішли у танець перші пари.

Фредро без маски відчув себе роздягнутим догола, він миттю вислизнув з казино.

Львів забавлявся. А знали всі — від Лобковіца до вуличного скрипаля Яся Сакрамента, що в місто проник з півдня, здеятукувавши Буковину, холерний мор, але ніхто не надавав цьому значення. Ніхто ж іще не бачив жодної жертви страшної пошесті, то й думалось кожному, що мор обмине якщо не Львів, то у всякому разі його самого.

Гриміли музикою, дзвеніли келихами, гомоніли піснями всі шинки, льокалі, казино і ресторації, веселий галас розганяв лихі чутки, львівський люд віддавався шаленим забавам до самозабуття — немов останній раз в житті.

Лише питомці греко — католицької духовної семінарії не мали можливості забути, цієї неділі за кару не випустили їх навіть на прохід: черговий

префект виявив у рефектарі ²¹ замасковану вазонними квітами бочку з пивом. До самого обіду він особисто, не повідомляючи ректора, вів слідство й, так і не дізнавшись, хто вкотив до їдальні бочку і звідки вона взялася, велів її реквізувати, наклавши на питомців цілоденний карцер.

Семінаристи з нудів тиснулися до загратованих вікон, щоб хоч насміятися вволю з перехожих і цим скоротати час, хтось згадав про пошесть, та з нього насміялися, мовляв, у ці плісняві мури не захоче увійти навіть холера.

А перед вечором, коли вже найзухваліші урвителі знемощніли від насмішок і реготу над мужиками і євреями, побачили питомці дивну метушню на вулиці. Двоє міських слуг у цератових балахонах з капюшонами витягали гаками через віконце з сутерин мертву людину. Коли труп уже лежав на тротуарі, один слуга всипав досередини відро вапна. На вулиці стояв запряжений шкапами віз — це приїхав пан Курковський, львівський візник погребальних караванів. Цього разу він прибув чомусь звичайним возом, яким вивозили сміття.

Міські слуги зачепили гаками трупа і, розгойдавши, кинули його на віз, і аж тоді

²¹ 21 їдальня.

питомцям стало зрозуміло, що трапилось. Панічний страх перед такою зримою і близькою смертю від найстрашнішої хвороби відкинув їх від вікон. Холера ще нині проникне крізь мури семінарії, а семінарія наглухо закрита, префект, напевне, вже п'яний, сидить з кухарями на кухні й допиває з ними їхню бочку пива!

Зчинився рейвах. Питомці миттю повибігали в коридор, з коридора — на подвір'я, кинулися до замкненої брами, почали шпурляти в неї цурками, камінням, бити ногами; урвители вивели з кухні п'яного префекта, той клявся, що ключів не має, тоді його зв'язали і, вирвавши з городу щепу, посадили ненависного грабіжника на прикорінь, на мить забувши про холеру, мстили йому за випите пиво. Тягали по подвір'ї і горланили: «Пан префект їде на сейм!»

Кумедне видовище на якийсь час збило хвилю страху, але ненадовго: питомці знову згадали про трупа, якого викидали гаками на віз, роздобули з дровітні колуни і виважували ними браму. Педель ²² дав знати ректорові — отцю Теліховському. Той цілком розгубився, послав педеля на Юрську гору до митрополита, педель не застав його ексцеленції — він десь, очевидно,

²² 22 Возний.

забавлявся, — а питомці, виваживши браму, висипали на вулицю і розбіглися по місту, сповіщаючи людям страшну новину. Люд, на диво, сприймав викрики семінаристів спокійно, гадаючи, певно, що це чергова їхня витівка.

Львів забавлявся. «Пекелко» на Льоншанівці спорожніло, весела юрба рушила вниз по Личаківській. Забава продовжувалася, всі ж бо мали в кишенях бльочки на виставу.

Перед вів Міхал Сухоровський. Гурт охочих потрапити на виставу збільшувався, до отамана клепарівських волоцюг підбігали молоді, а то й старші мешканці Личакова — Сухоровський на ходу виймав з нагрудної кишені розквітчаної свити бльочки, простягав то в один, то в другий бік руку з циліндром, в який падали мідяки; люмпакі бігли попереду, сподіваючись, що пан Міхал хоч одного з них милостиво візьме за комір і пропустить поперед себе в проході — він завжди так робив, іноді навіть двох проносив у руках.

Натовп не квапився, до початку вистави було ще трохи часу. Коваль Йосип з Круп'ярської витинав на мандоліні личаківського штаєра, йому безладно й пискливо підспівували дівчата, а хлопці після кожного ріденько виконаного куплету дружно вигукували приспів, аж вікна в будинках дзеленькотіли:

Bos ty, Manko, jest fest dziewczyna!²³

Тим часом біля казино Гехта чинився бедлам. Семінаристи, які перебігли із страшною вістю всю Хорунжчизну й Гетьманські вали і не змогли своїми викриками спам'ятати байдужу публіку, повернули на Сикстуську й помчали в бік Єзуїтського городу, скраю якого, навпроти вікон казино, стояв довгий ряд панських ридванів і карет.

Їх зупинили поліцаї, проте служителів порядку було надто мало, вони не зуміли відразу розігнати роз'юшених семінаристів, то ж мушили відступити до самого входу, утворивши ланцюг. Питомці напірали на поліцаїв і без упину скандували:

— Холера в місті! Холера в місті! Холера!

Комендант поліцейського плутонга, переляканий не холерою, а можливим гнівом директора поліції Захер — Мазоха, який нині побажав забавлятися в казино, вбіг до залу і при вході наткнувся на актуарія карного суду Ігнаци Зайончковського: почувши галас, Зайончковський вийшов дізнатися, що трапилося.

— Що за непорядок, холера б вас побрала! — гаркнув на коменданта.

²³ 23 Бо ти, Манько, дуже гарна дівчина! (пол .)

— Холера, вашмосць... — белькнув жандарм.

— Що, що?

— Там семінаристи, вони викрикують, що в місті зараза...

— Розігнати! Виклич допомогу!

Актуарій стривожився. І не через пошесть. Що в місті є вже смертні випадки, про це давно відомо: назначено службу — лікарів, грабарів. Трупи наказано вивозити на заміський цвинтар, заливати карболом ями, а помешкання, звідки винесли мертвого, засипати вапном. Зайончковський побоявся гніву губернатора, який зволив нині бути на балу — маскарадї в казино Гехта.

Грала музика. Легіонери в наполеонівських мундирах, цивільні кавалери в чудернацьких масках водили дам, одягнутих у єдвабні й газові сукні; дами мали маски тільки на очах, щоб не приховувати своєї зваби, і щасливий був той кавалер, якому партнерка дозволяла зняти з його обличчя лик мурина, розбійника, диявола або тигра.

У крайній ложі його ексцеленція віддихувався після невпинного стрибання через шнурок. Граф Едмунд Ржевуський проходжувався у фойє з індійським князем Соломоном Бальзаміном і запрошував його відвідати Підгорецький замок: затишність, терасові сади, дрімучий ліс довкола нагадають князеві Аракан — просив поїхати таки

сьогодні. Барон Йов'яльський спав у ложі, а дочки і зяті танцювали. Губернатор Лобковіц брав з таці, піднесеної лакеєм, келих з вином і одним вухом прислухався до галасу, що глухо бився у вікна знадвору. Поруч з губернатором невідступно стояв директор поліції Леопольд Захер — Мазох.

Ігнаци Зайончковський підійшов до директора, нахилився до нього, той вислухав, примружуючи єдине око, потім повернув голову до губернатора.

— Перший холерний бунт, — прошепотів директор.

— Що ви пропонуєте? — Обличчя губернатора було стривожене.

— Для початку закрити людні заклади.

— Усі?

— Для чого? Ті, де брудно. А брудно там, де збирається чернь. І хай його ексцеленція митрополит розпорядиться завтра припинити заняття в семінарії — хоча б на місяць. А питомців розігнати по селах. То звідти йде мор, до речі, всілякий...

— Дійте, — мовив губернатор. — А музика нехай грає, хай сьогодні ніхто ні про що не дізнається.

Галас за вікном стих, панство забавлялося.

Анну Кавецьку вів у полонезі легіонер без маски. Він заглядав їй в очі, закриті маскою, і шепотів про кохання віршем:

Tajemniczy ogien czuje,
Ogien, co dusze przejmuje.²⁴

Анна зупинилася в танці, зняла з очей маску, відкинула хвилю каштанового волосся на плече.

— Ви говорите словами Северина Гощинського... — сказала, дивлячись мимо обличчя легіонера. — А чи знаєте такого його вірша: «Wy, obskuranci, wy, arystokraci, co zaslonieni, jak tarcza, purpura»?..²⁵ Не знаєте... Проведіть мене до вуечка, голова розболілася.

Коли закоханий легіонер відійшов, ображений, стримано кивнувши на прощання головою, Анна припала до плеча Уруського.

— Я не можу тут більше, вуечку, їдьмо додому...

²⁴ 24 Таємничий вогонь відчуваю, вогонь, що душу проймає (пол.).

²⁵ 25 Ви, обскуранти, ви, аристократи, що заслонились, мов щитом, пурпуром (пол.).

— Добре, доню, — зітхнув Уруський. —
Вибач, я хотів тобі зробити приємність... щоб ти
трохи розвіялася...

— Тут дуже тяжке повітря, голова болить...

— Їдемо, вже їдемо.

Юрба на чолі з Міхалом Сухоровським
підійшла до театру. Біля входу стояли два
жандарми, спиняли людей, вигукували:

— Не буде вистави, театр закритий!

Такого ніхто не сподівався, ця новина була
нісенітною і зовсім неймовірною: гроші ж
заплачені, і неділя — раз на тиждень!

— Що за гранда? — вийшов на східці
Сухоровський. — Хто наказав закривати театр і
чому?

— А ти мовчи! — гаркнув на Сухоровського
поліцай. — Мовчи, бо й до тебе доберемося, фраєре
клепарівський! Фіглями театральними
прикриваєшся!..

— Пане лямуре²⁶, — аж обм'як плечистий
Міхал, — ви трохи нечемно розмовляєте зі мною...
Що такого поганого клепарівці або льоншанівці
наробили? Я, добродію, хлопець клявий, і руки в
мене чисті... Але бльочки продані... Продані! —

впер у поліцая блудний погляд. — Чому театр закритий?

— То не ваша справа — чому, — враз подобрів поліцай. — Сказано: у місті холера, і всі людні заклади закриваються...

— Брехня! — заревів натовп і посунув на поліцаїв. — Усі ресторації і казино аж гудуть! І театр для панів відкриєте, то тільки для нас ніч мала, щоб на вас справжня холера напала!

Сухоровський зовсім не хотів, щоб так сталося, але на нього напирала юрба, він уперся обома руками за одвірки, захищаючи служителів порядку, та натиску стримати не міг і, підім'явши поліцаїв, відчинив собою двері. Він ще переступив нещасних, а натовп цього вже зробити не зумів: топчучи й масакруючи тіла, увалювався в темний зал театру...

Пан Курковський відтранспортовував холерного мерця на заміський цвинтар, що біля Пелчинського ставу. За возом підбігав Ясьо із скрипкою під пахвою і зі сльозами докоряв понурому візникові:

— Пане Курковський, та що це за нова мода, сакрамент, ховати без музики? Де ж музика, пане Курковський?

Візник вряди — годи повертався і цвѡхав батогом, щоб відігнати дурного Яся, бо ж заразиться і рознесе холеру по місту, його всюди

повно. Та це не допомагало, Ясьо біг і квилів: похоронна музика, як і військова, була для нього великою розрадою. Пан Курковський, побачивши що не зможе відігнати Яся, тпрукнув на коней, посадив його біля себе й поїхав далі.

Розділ третій

— Отак, мій колего, почалися в мене біди, а власне кажучи, життя, — закінчив свою розповідь Любимський і вичікувально дивився на Маркіяна. — Я потроху все вам розкажу, якраз для вас ця розповідь припасена, я не звирявся нікому. Думав уже — й не треба буде... Нікому нічого не треба... А бачу — не переривається ланцюг. І мав десь початок — до вас і до мене... Тягнеться він з безвістей у прийдешнє й закінчиться, коли молотом розіб'ють вериги... Буде так... Вас цікавить, як я втік із Соловецьких островів? Втік. Та про це колись. А може, й не потрібно... Розкажіть про страту Штоли. Я чув дещо про нього.

— Вам страшно було, коли карали Пугачова?

— Так.

— І бачили себе на його місці?

— Так.

...Він стояв посеред дороги — кремезний, плечистий, у розстебнутому засмальцьованому кептарі, з — під високої крисані, обведеної замість

стяжки блискучою бляхою, спадало на плечі смоляне волосся, за широким ременем стирчали два пістолі; стояв, розставивши широко ноги, обома руками сперся на мосянжову бартку, притискаючи долонями до головки топірця держак гарапника, з якого звисало мало що не до землі переплетене дротом мотуззя, і, здавалось, принишкли перед цією зловісною постаттю з лівого боку Черемоша пологі Устеріки і Красноїлля, яке поп'ялося направо угору понад Дідушковою річкою, і навіть Голови, що ген у далекій імлі досягали неба лисими кичерами.

«І це був Мирон Штола?» — нетерпляче перебив Маркіяна Михайло Базилевич, оглядаючись; у кімнаті не було нікого, хлопці сиділи на ліжках один навпроти одного, Маркіян упівголоса розповідав.

Він стояв надто впевнений у своїй силі, так не міг поводитися опришко, який мав за собою тільки полохливі далекі недеї²⁷ і мовчазних бідарів, які хіба що свічку явно ставили в церкві перед угодником за здоров'я або ж за душу опришка — хто там знає, за кого бідний свічку ставить, а на людях навіть не згадували і тричі до перших півнів відрікалися від опришків, бо страх великий мали — стоїть он в Устеріках мандаторня Грдлічки, а під

²⁷ 27 Нетрі (діал.).

нею дванадцять пивниць — катуш, де придумано для людей таке пекло, до якого не міг би домислитися найкращий богомаз, що для притворів і бабинців малює Страшні суди.

Так не міг поводитися опришко, за цим чоловіком мусила стояти влада, може, навіть мандатор Грдлічка; віком чоловік був десь під сорок, обличчя мав пооране ритвинами і від вітрів синювате, очі важкі, але в цю мить допитливі і жваві — він з цікавістю і зверхньою лукавинкою дивився на двох паничів, що йшли дорогою, стомлені червневою спекою, з вузликами за спинами.

Маркіян та Іван мовчки зійшли на край дороги, на сам краєчок, вже й боком терлися об високий берег, а чоловік і гадки не мав їх пропускати, він ступив убік широким кроком і так стояв — дивився уприпул на хлопців, спершись на бартку всією вагою тіла.

— Хто єсьте? — запитав чоловік.

— Ми академіки, — відказав Маркіян і глипнув на Івана: той зблід, стояв з опущеними руками, стривожений.

Чоловік голосно реготнув, аж луна вдарилась об скелю, та миттю згасла посмішка на борознуватому обличчі, воно спонурилось, чоловік пронизав темним поглядом хлопців і спитав:

— Чого ж ви сюди приплелись? Науку свою несете?

— Ні, самі вчимося, — спалахнув рум'янець на обличчі Маркіяна, а в Івана затремтіли губи.

— Вчитесь? — Чоловік розігнувся, опустив ліву руку з гарапником. — Чого ж ви вчитесь тут, у горах: палити, рубати, красти, а ци опришкувата?

— Ми пісень вчимося, — сказав, продираючи сухий хрип, Іван.

Чоловік знову коротко реготнув і змовк.

— А куди справилися? — спитав.

— До Вижниці.

— А — а, то інша справа. Ідїть, ідїть, туди ниньки багато з'їжджається всіляких, щоб на завтра встигнути. Там бу — у—уде на що дивитися, і таких пісень наслухаетея, що мой — мой!

Він відступився, а коли хлопці квапно проходили мимо нього, притримав цупкою рукою Маркіяна, що був крайній, і мовив:

— Лиш не пробуйте тутешнього хлопа дурного вчити, йому нині, опрїч гарапника, нічого більше не треба. Ви зрозуміли мене? Це я вам сказав — Юріштан!

«А хто такий Юріштан?» — запитав Базилевич, ближче присуваючись до Маркіяна. «Я розкажу тобі... А тоді ми підтюпцем пішли, майже побігли, бо про Юріштана встигли вже всілякого наслухатися, а коли сховалися за поворотом, я

сказав Іванові: «Скоро і в нас будуть свої Шафарики, Коллари, Міцкевичі і Пушкіни... Бачиш, як б'ють, і не лише чужі... А ти казав, що мало...»»

Де тільки ночували — слухали страшні розповіді про Юріштана. В Устеріках камеральним мандатором був Грдлічка, а в Грдлічки отаманом пушкарів — Юріштан. Бо без мандатора нема ні панщини, ні шарварку, ані податку, без нього й рекрутів цісареві не доставлять, а мандатор без пушкарів не дасть собі ради з опришками. Пушкарів — гірських стрільців — знайти легко, бо за трьох спійманих опришків казна виплачує п'ятдесят дукатів золотом, дає мундир і по десять крейцарів на днину.

Грдлічка знайшов Юріштана аж у Кутах, де він панам груби розтоплював, а прославився тим, що доньку за дівочий гріх цілий рік тримав прив'язану у стайні до жолоба — такий не дасть попусту опришкам, а в Розтоках Волоських появився новий ватаг з тридцятьма легенями — Мирон Штола, що серед білого дня забрав у пана Скарбка все золото, яке пан мав дома, спродав його на Волощині, гроші ж у Головах, Барвінковому і в Білоберізці бідним роздав, а на буковинській плоскій кичері Ігреці гульбища справляв, на яких опришки стріляли з пістолів, аж дими стелилися

над горами. Тож Юріштан з ротою пушкарів шість років полював за Штолою, аж поки не впіймав.

Іван і Маркіян слухали й не записували цих розповідей. А гуцули вечорами пошепки розповідали про страшного Юріштана, який у Грдлічкових катушах людей, запідозрених у зв'язках з опришками, кує на останнє вогниво: зв'язує руки спереду, а лікті скручує ззаду, щоб зійшлися; задирає ноги поза шию і сковує; кожному, хто не поклониться Грдлічисі, дає двадцять п'ять буків; власну жінку за зраду водив, обтикану віниччям, на храми і ярмарки, а синів, які від нього втікали, покульчикував, мов телят.

А цісар добрий, цісар — батько рідний, йому можна й поскаржитися, тільки він далеко й нічого не знає про наше лихо. А тра' йти людям пішки до Відня, бо нема вже тут порятунку, і Штолу спіймали в Устеріках, сидить він у Грдлічківій неволі.

«За поворотом ми таки побігли, бо страх нас пройняв від самого лише усвідомлення, що бачили цю страшну людину — виплодка і розмовляли з ним, а когось він тим гарапником катує, барткою вбиває, з пістолів розстрілює, а люди терплять і тихо пісню про Штолу складають, — ми записали одну в Ясенові, коли ще Штола жив, — і моляться за доброго цісаря, який їх порятує від Грдлічки і Юріштана».

«Ходімо до міста, Маркіяне, — підвівся
Базилевич. — Стіни вуха мають».

— Важко повірити, Маркіяне, правда? Мені й
самому здається нині, що це моя власна
вигадка... — Любимський діткнувся юнакові до
плеча, щоб вивести його із стану зчудування:
Маркіян дивився на старого і ніяк не міг його
співставити з тим юнаком, який плив на колоді
Білим морем. — Не знаю, скільки часу плив, і весь
час при свідомості. Одного дня фінські рибалки, які
вийшли на ранню ловлю, застали в тихій затоці
моря обледенілу колоду, а на ній людину... Та
досить, досить цього... Ви не пам'ятаєте пісні про
Штолу, яку ви записали в Ясенові?

— Пам'ятаю, — шепотом відказав Маркіян.

Ой я, хлопець молоденький, мушу погібати,
А Юріштан із Грдлічкою будуть панувати.
Будуть вони панувати, будуть вони жити,
Та будуть вони нашу кривцю людську добре
пити.

Неволями, катушами будуть вас карати,
Не раз мене та опришка Штолу згадувати.

У Вижниці на страті Штоли цієї пісні не
співав ніхто. Люди сходилися на майдан — деякі
самі йшли у тривожній цікавості, інших зганяли з
усюд пушкарі, щоби бачили і гадку мали. Вони

стояли позаду натовпу — на конях, з рушницями й гарапниками, в затиканих павами крисанях.

Народ понуро мовчав, а пісня, яку Маркіян з Іваном записали в Ясенові, німо дзвеніла повсюди, злітаючи з Німчицького перевалу понад вижницьким майданом з трьома шибеницями на пологий зарінок за Черемошем, завалений колодами і талбами.

Панські карети стояли довгим рядом одна за одною над рікою, панство сиділо на лавицях неподалік зловісного місця, щоб зблизька бачити суд і кару над опришками; народ, підстьобуваний нагайками пушкарів, утворював півколо і далі не поступався, передній ряд мішався, ніхто не хотів стояти перед шибеницями, страшно було. Маркіян з Іваном відійшли над самий берег Черемоша, далі відступати було нікуди і втекти звідси не мали сили. Прийшли сьогодні з Біло берізки, знаючи вже, куди йдуть, їх гнали не пушкарі, а потреба побачити, і ця потреба була сильніша від страху.

Довга й монотонна, мов голосіння, пісня ридала в пам'яті — так співала її жінка в Ясенові. Розповідала вона про Мирона Штолу, який дезертирував з війська і тридцять хлопців зібрав, пограбував пана Скарбка, а багатія Кундака вбив у Стебневі, про того Штолу, що комору мав на буковинському верху біля Барвінкового, а в тій коморі скарбу много, для бідних призначеного, про

славного легеня, якого спіймала стоголова пушкарська ровта Юріштана у корчмі в Устеріках і запроторила разом з побратимами Джураком і Риндзяком у Грдлічкову неволю.

Пісня була довга, як бойків світ, і славила вона силу Штолюка, який на долоні піднімав вартового, вихваляла його дотепність: «А кілько, Штолюк, у тебе того товариства?» — «Кілько в лісі, у дуборі, зеленого листя»; розповідала про опришкові муки в устеріцьких катушах, пісня голосила про його смерть у Білоберізці, де пани буцімто скинули опришка із скали, а Штола ще жив і чекала на нього петля на вижницькому майдані.

Німчицький перевал уже перестав дихати прохолодою, діймала спека, пани заслонялися від сонця парасольками, люди мліли в кептарях від духоти і втоми, йшло до обіду, а кару ще не розпочали. Шемрав майдан, колихався, чутно було плюскотіння Черемоша в напруженій тиші, аж враз з домініального дому ²⁸, відгородженого від майдану старими липами, виїхав галопом на коні кремезний чоловік з довгим смоляним волоссям, що вибивалося з — під крисані, і хлопці здалеку впізнали і здригнулися, а натовп зойкнув і затих — це виїхав Юріштан.

²⁸ 28 Урядовий будинок у селі.

Він стрелив нагайкою, здибив коня, чорна лють і відчуття безмежної свавільної сили нуртували, казилися в ньому; він роздирав вудилами коневі морду, кінь пронизливо іржав і крутився під вершником, тратуючи передній ряд; люд сахався, готовий розбігтися навітки перед страшним і диким Юріштаном, здерев'яніли й Маркіян з Іваном, та відступати було вже нікуди, майдан обступили кінні пушкарі.

Тоді з — поміж лип вийшли три легені в незаперезаних сорочках поверх холошень: середній — високий і плечистий, з кучерявим волоссям — мав зв'язані назад руки, а у крайніх руки були зовсім чорні — ніхто не міг зрозуміти, чому вони такі. Ззаду йшло п'ять драгунів. Смертники наближались до шибениці.

Юріштан змахнув рукою, з натовпу вибіг пушкар із запаленим смолоскипом у руці, він дотикнувся ним до чорних рук Джурака і Риндзяка, і вони спалахнули, мов факели, — були облиті смолою.

Повільно наближались до шибениці, руки в опришків горіли, горіло четверо рук, які вбивали багатія Кундака, а парубки мовчали, навіть не писнули; в одного рука згасла, він притулив її до палаючої, щоб загорілася, і йшов.

«А ми читаємо про Муція Сцеволу і дивуємося мужності римського плебея, який спалив

собі руку на очах у етрусського царя Порсени, — плакав сп'янілий Маркіян у кнайпі на Личакові, а Михайло Базилевич співчутливо похитував головою. — Читаємо й не знаємо достоту, чи був такий, я ж бачив нашого — живого».

Засуджені підійшли до шибениць і стали біля пнів, укопаних під стовпами, руки в опришків горіли, один мовчав, зціпивши зуби, другий уже жалібно скавулів, схлипував натовп. До місця страти підійшов актуарій циркульного суду і зачитав вирок, опришки самі поставали на пеньки, і тоді середній — був це Мирон Штола — промовив голосно:

— Люди! Не бійтеся катів — кровопивців, бийте самі грдлічків і юріштанів, бо ми вже не зможемо більше. Бийте їх, як б'є Кармалюк на Україні, таж не вівцями єсьте!.. А ти, — звернувся до Юріштана, — розв'яжи мені руки! Я сам...

Маркіян стояв із зажмуреними до болю очима, Іван тремтів і тримався за Маркіянове плече, йому підгиналися ноги. Коли розплющили очі, три опришки гойдалися на шибеницях, пушкарі гасили вогонь на руках убивців Кундака, щоб не загорілися стовпи.

Любимський сидів і слухав, затуливши долонею обличчя, а як Маркіян замовк, сказав:

— Мовив Сковорода: «Чим житиме народ, коли в нього не стане меча? Та коли він матиме

розум хоча б у головах окремих людей, то уподібниться кременеві, в якому притаївсь вогонь». Добре сказав Скворода. А «Енеїду» я вам позичаю. І... вибачте, колего, я втомився.

Маркіян вийшов із Закладу Оссолінських з дивною полегшею на душі. Пригнобленість, яка тяжіла над ним, тиснула почуттям безвиході вже довгий час, придавлювала прокляттям батька, враз зсунулася з плечей, немов тягар зменшився наполовину, — ба ні, тягар був такий самий, але порівняно з тим, який проніс на собі цей старий чоловік, здавався малим, мізерним, і Маркіян засміявся, втямивши, що лиха ще й не було, воно лише гряде, і треба бути до нього готовим — треба уподібнитися кременеві, в якому притаївсь вогонь. Бо немає іншого виходу, немає!

Він ішов навмання Палацовою вулицею в бік казино Гехта, сам не знав, чому йде в той бік, певне тому, що в тій стороні, далеко за містом, святкували нині неділю і Підлисса, і Княже, а йому треба до батька.

Назустріч їхала бричка. Візник чомусь її раптом зупинив. Зупинився і Маркіян, сторопів: на нього дивилася з — під широкополого капелюшка з вуаллю панна, вона мала великі темні очі й печально закроєні уста: панна була гарна й ніжна, вона відхилила вуаль, придивляючись до юнака, і він зрадів, що в цьому темному довколишньому

світі існує світло й чистота, і задивився на незнайому, вдячний їй за цю мить краси.

Маркіян чекав, поки бричка рушить, бо сам перший не міг піти, знав — бо, що ніколи більше не побачить цієї дівчини, а мусить її образ запам'ятати, щоб світився в ньому, коли стане сутінно. Панна посміхалася й повернула голову до старшого добродія, який сидів поруч.

— Ви не впізнали мене, Маркіяне? — заговорив добродій, перехиляючись через коліна дівчини. — Я ж задля вас сказав візникові спинити коней.

— Пан Уруський?!

— Прецінь я... А чого ви такі заклопотані? Чи, може, побачили гарну панянку й осліпли? Це моя племінниця Анна... Щось переказати вашому дідові?

Маркіян зам'явся, панна посміхнулася до нього, і це додало йому сміливості. Він попросив:

— Візьміть мене з собою... Мені треба до батька.

— З приємністю. Сідайте, місце є.

Розділ четвертий

Розлючений натовп, якому відібрали можливість насолодитися наперед оплаченим

театральним видовищем, спам'ятався, коли побачив кров.

Потоптані, з закривавленими обличчями й руками охоронці порядку борюкалися під сотнями ніг, розпачливо кричали, повзли униз по східцях, піднімалися й падали знову, та врешті юрба, перелякана тим, що вчинила, розступилася; поліцаї, без кашкетів, зброї і регалій, повзли по бруку, немов черв'яки, стогнали, пробували стати на ноги. Юрба ще якийсь час стояла в нерішучості, але почувися за Ринком, десь біля арсеналу, свистки, голосна команда й тупотіння копит — це був сигнал, що битва за театр програна, і натовп вітром здуло. Ті, що ввалилися проходом досередини театру, вибігали, немов з пожежі, не думаючи й не дбаючи тепер про свого улюбленця Сухоровського, біля нього залишився тільки коваль Йосип з Круп'ярської, він замкнув зсередини двері театру.

— Давай драла, Йосипе, поки не пізно, — відімкнув двері Міхал. — А мені вже все одно, тепер знайдуть і на Клепарові. *Ex, wojsko jedzie, banda gra, pan kapitan w portki sra...*²⁹ Але ж хто міг подумати, що така гранда станеться. Ну, йди, йди, Юзю...

²⁹ 29 Військо їде, музика грає, пан капітан в штани накладає (пол.).

Сухоровський випхав товариша за двері, подивився йому вслід, той зник у сутінку за рогом театрального будинку. Міхал хвилину вагався, не знаючи, що робити: потоптаних поліцаїв біля театру вже не було, на бруку темніли тільки криваві сліди. Уже ступив було, щоб і собі пірнути десь у закамарки — йому це не першина, але в ту мить побачив, як з обох кінців вулиці увірвалися на конях поліцаї, сахнувся назад і миттю замкнув зсередини двері.

«Сюди вламуватися не будуть, — подумав. — Який не є, а все ж храм Мельпомени. А потім щось придумаю... над колосниками є в даху отвір, можна буде вилізти. Але що з того?.. Поліцаї, слава Господу, живі, і вони мене викажуть, хоч я Богу духа винен. А тоді про все нагадають».

У театральному залі було темно, хоч око виколі, а після рейваху та крику — тихо, аж моторошно; згодом очі почали звикати до темряви, з неї проступили ряди крісел у партері, бокові ложі й відкритий поміст сцени з бутафорними деревами, кущами і чорним дахом хатки, яка визирала з — поміж дерев, — дім Ганнусі з Погулянки.

На вулиці тупотіли коні, перегукувалися поліцаї, хтось там пробував клямку дверей, потім заgrimотів кулаком; гриміт стих, поліцаї перемовлялися щораз тихіше, а потім цокіт копит почав віддалятися у бік ратуші.

Сухоровський полегшено передихнув і пішов поміж рядами до сцени, засунувши руки в кишені свити. Там було повно мідяків, кишені обвисали, і він зі скрухою подумав, що ці гроші стали першою його ялмужною³⁰; віддати їх кожному, хто хотів сьогодні потрапити в театр, ніяк не вдасться, бо ж не всіх і знає, пропив би їх у «Пекелку», скликавши льоншанівських парубків, але й цього, мабуть, не зможе зробити — тепер таки вже доведеться звідати покоїв у Бригідках або Кармелітках.

До серця волоцюги добирався туск. Інша справа з клепарівськими хлопаками красти на святоюрському ярмарку в мужиків сало та ковбаси чи забивати баки пейсатому Мордкові на Ринку й потягнути на його очах з крамниці лисяче хутро або ж засунути руку в касу; зовсім інше діло — зупинити брчку на Замарстинові й обчистити кишені у вельможного пана, — але ось ця ремісничка кривавиця, якої не зможе віддати шанувальникам його вистави, буде мучити і в тюрмі, якщо вже доведеться.

Вмостився у крісло в першому ряду, де завжди сидів на спектаклях своєї «Ганнусі», і смішно йому стало, коли зміркував, що крім доволі прибуткового основного промислу він для якоїсь

30 30 Милостиня.

мари займався такими дурниціями, як театр, з чого не мав заробітку навіть на кольонську воду для коханки, а ще витрачав даремно час — за вивітрілим пивом — у кнайпах, де співали розмаїтих пісень, а він їх записував, щоб не забути, — бо шкода було, адже другий раз такої самої, може, більше й не почує.

Тих пісень — батярських, жартівливих і таких, що сльозу витискали, — записав тьму — тьмущу, коло десятка зошитів. Якось після злодійської вилазки на Голоско Міхал відпочивав у своїх сутеринах на Клепарові — знімав підвальну кімнату в базарної сидухи. Вилазка не вдалася, треба було накивати п'ятами і надовго затягнути на останню дірку пояс. У великій нудззі він розгорнув ті зошити, промугикав, лежачи на ліжку, усі записані пісні — смішні, батярські і жалісливі, і з них, несподівано для нього самого, зринула постать дівчини, що втратила жениха, якого забрали в рекрути, та дівчина пішла гуляти по шинках та кав'ярнях, багатьом потіхою стала, а коли жених, дезертирувавши з війська, навідався до неї вночі, вона вже була передміською шльондрою.

Отож тоді, затягнувши пояса, він подібними до пісень віршами написав свою «Ганнусю з Погулянки», і здалася вона йому не гіршою, ніж «Сирена з Дністра» з її придуркуватим Тереферцієм

— Сухоровський не пропускав жодної вистави в театрі і своїх хлопаків теж деколи брав з собою.

Поліція нюшкувала по Замарстинові й Клепарові після надто зачастілих нічних грабунків, намацала підвал Сухоровського, зробила обшук, але нічого не знайшла, а Міхалові шеврони поховалися хто зна й де. Промисел припинився, а їсти щось треба було, то пішов Сухоровський із своєю п'єсою, польсько — русинською мішаниною писаною, до самого директора театру Камінського; той прочитав її й купив за п'ятдесят ринських з правом одного процента від проданих квитків. Це порятувало на якийсь час Сухоровського і його компанію, шеврони похвалили за це отамана, а потім самі злодії не були з того раді, бо Міхал все рідше задумував нічні вилазки на щедрі грабунки, а про денні — на базарах — уже й слухати не хотів; спаскудився отаман тим дурним театром, розпродував бльочки на Хорунжчизні та Льоншанівці, а волоцюги без нього були геть безпорадні.

Сухоровський сидів у кріслі, дивився на заставлену декораціями сцену, де нині мало відбутися таке миле глядачам і йому самому дійство, і відчув у серці велике вдоволення, що зробив це, що трохи дав замореним роботою людям інакшої недільної втіхи, ніж горілка і вино; сам же тієї втіхи не мав ніколи або ж збирав тільки крихти

— від інших; таке було його життя, що хоч сядь та й плач, а тепер, через цю кляту холеру, ще гірше буде.

Не хотів нічого згадувати, ні за чим не жалів, хіба тільки за тим, що довго або й ніколи вже не сидітиме тут, у цьому кріслі в передньому ряді, і аж тепер утямив, що тільки цьому гмахові³¹, який називається театром, належала вся його душа, а все інше було побічне і марне.

І чого ж то так? Чого — так?.. Адже життя починалося зовсім інакше — і, може, я був би нині не гіршим, ніж Фредро, а таки не гіршим, Фредро знає тільки аристократів, а я і панство знаю, і простолюди.

Ні, таки нічого не хотів згадувати. Завтра йому за нинішню гранду надінуть брансолети; не могли впіймати його на ділі, всиплять йому тепер за все разом. Тоді буде багато часу для спогадів.

Іде жовнір вулицею, не зайшло ще сонце,
Виглядає дівчинонька в квартиру — віконце.
— Добрий вечір, пані моя, прийми мене на ніч,
А я тобі з серця свого віддам «на добраніч».
— Злізь із коня, жовнярику, та прошу до хати.
Поговоримо з тобою, заки прийде мати.

³¹ 31 Будинкові (пол.).

Летить ворон чорнокрилий та летячи криче,
Не єдна дівчинонька за жовніром плаче...

Сухоровський наспівував пісню, яка мала нині прозвучати зі сцени, вона була довга і хотілося її співати всю до кінця, та почув серед тиші вкрадливі кроки, схопився — це лямури! — кинувся до сцени, там, над колосниками, в даху отвір... Але почув голос і спинився.

— Це я, Міхале Сухоровський, директор театру... — Камінський зупинився подалік, похитав головою. — Що ж ви наробили, негіднику? — Підійшов ближче, сів у те крісло, де сидів Міхал, і бідкався: — Це ж вам не Клепарів, а театр. А щоб я краще був умер, ніж мав зв'язатися з вами, волоцюго ви непоправний... Таж тепер закриють театр не на час пошесті, а назавжди, ми давно владцям сіллю в оці... Та сідайте, сідайте, чого стовбичите? Нікуди ж не втечете, а ніч довга. Поставимо в цьому порожньому залі виставу — діалог. Це буде щось нове... Ех, дав Бог росту, та не дав розуму... та сідайте вже!

— Що ви тут робите, пане директор? — спитав Сухоровський, вражений несподіваною появою Камінського. Присів поруч.

— Це я повинен би спитати, що робите тут ви? Я ж, як Ісус, прийшов у сей храм вигнати

мінйайлів і розбійників — чернь, в якій ви стали апостолом.

— Я зараз піду. А більше нікого тут немає... Тільки не розбійники вони і не мінйайли. То чесні люди...

— І ви?

— Що — я?..

— Дякуйте Богу, що я відправив поліцію із службового ходу, хоч знав, що тут хтось залишився — кроки чув.

— Ваш порятунок мені не допоможе, мене впізнав лямур...

Камінський підійшов до свічника, що стояв над оркестровою ямою, засвітив свічку. Ожили декорації на сцені, над Ганнусиною хаткою заколихалися березові гілки. Міхал не відривав погляду від сцени, ніби чекав початку спектаклю, до нього озвався Камінський:

— Погана слава ходить за вами, Сухоровський. Я нічого не знав, коли брав у вас п'єсу. А потім вдавав, що не знаю...

Сухоровський повернув до директора голову. Якусь мить дивилися один на одного. Добрі тихі очі Камінського, обведені павутиною зморшок, немов оцінювали красиве обличчя Сухоровського. Міхал впер у директора незалежно — нахабний погляд, напевне, цього погляду ніхто не витримував, та

Камінський таки встояв, мусив встояти, щоб не дати переваги пройдисвітові над служителем муз.

— І звідки у вас такий симбіоз, здавалось би, зовсім не поєднаних між собою нахилів: злодійство і мистецтво? — наступав директор, щоб хоч на мить підкорити собі цього самовпевненого силача.

— Ох — ох, — зацмокав іронічно Сухоровський, — а я й не думав, що ви, пане Непомуцен, така ж дешевизна, як і всі... Ох — ох... Та ви аж на пальчики стаєте, коли до вашого театру заходить циркульний староста, ви танете як віск при появі в ложі директора поліції, а побачити в театрі губернатора — ваша заповітна мрія. Я ж до цих злодіїв навіть не вмився. Ви знаєте, як вони крадуть? Явно, на людях, безсоромно, та ще й міну при тому корчать таку, ніби честь роблять пограбованому... Які ви несправедливі! Мене ось зневажаєте, а пана Фредра, приміром, обожнюєте, а він так само, як і я, валявся по корчмах і борделях!

— Не смійте, чуєте, не смійте! — скрикнув Камінський, схоплюючись з крісла. — Не смійте так висловлюватися про велику... про великого письменника!

Схопився і Сухоровський. Він був майже удвоє більший від Камінського, нахилився над ним, директор злякано відступив. Міхал зняв з голови циліндра і кинув ним об долівку.

— Так, я злодій, — прохрипів. — І це не робить мені честі. Але я ним не вродився. І моя мати, селянка з Неслухова, теж не крала. Я ж навчився читати в парафіяльній школі, я ж маминих пісень і казок наслухався і покинув дім, щоб дотягнутись до наук. І вчився... Мене били за те, що я русин, а я кінчав тривіальні, нормальні школи... Е — е, якби я народився польським аристократом, як пан Фредро!.. Але сідаймо, директоре, а то ще поб'ємося. Я вас дуже шаную... та й бити вас ні по чому... Пане Непомуцен, я вчився у Studium Ruthenum³² при університеті, можете собі уявити? Я мріяв стати учителем, щоб просвіщати сільських дітей — які ж бо дурнуваті дячки сидять за столиками в парафіяльних школах. І що — закрили русинські студії, а в Studium Latinum³³ я не пішов, і без мене є кому задурманювати латиною й німщиною русинських дітей...

Сухоровський відгорнув гривку русявого волосся з чола, без циліндра на голові він виглядав зовсім інакше: нахабні очі потепліли, широкі плечі опустилися, у мерехтливому сяйві свічки обличчя

³² 32 Русинські студії (лат .).

³³ 33 Латинські студії.

здавалося навіть добродушним — може, то від згадок він обм'як. Камінський зі співчуттям і подивом придивлявся до отамана клепарівських волоцюг, простягнув до нього руку, хотів сказати якесь слово, та Міхал продовжував сповідь.

— Але дав мені Бог силу, і я став ярмарковим акробатом. Мене затягнуло надовго ярмаркове життя. Там свій, скажу вам, світ: галас, торги, сварки, а лайки такої добірної ніде не почуєш, та найбільше я любив лірників і їх жебрання. Не наслухаєшся! Як стануть вони, каліки перехожі, з бородами, з торбами, з латками — зовсім на святих схожі, а отаман їхній на самого Господа Бога, і жебонять на лірах, і плачуть, і сміються, все там почуєш — від «брате мій, брате, вельможний багачу, создай мені хліба і солі» до «пані вельможна, я би паню полюбив, якби було можна...» Я те все записував... А одного разу на святоюрському ярмарку у Львові я, за гроші, розуміється, піднімав обома руками по мішкові піску вагою в корець, потім заліз під селянського воза і підніс його на спині, а врешті став на голову і довго так стояв біля нашого шатра, мій товариш збирав мідяки, та раптом я побачив знайоме обличчя жінки ген аж під небом і впізнав: це була газдиня з Неслухова, сусідка моєї покійної матері. Вона сказала: «Дивіться, до чого довчився наш Михайло». Тоді я став з голови на ноги і більше на

ярмарки не вертався. А далі Клепарів, театр... Паршиво те все... Якби — то, пане Камінський, моя мати пісень не співала, якби я не пішов у парафіяльну школу... Боже, яку б то робучу силу мав на своєму фільварку неслухівський дідич Дідушицький!

Камінський мовчав і тепер уже не дивився на Сухоровського.

— Бачите, як буває, — підвівся Міхал, підняв з долівки циліндр, надів на голову. — А з вашого театру я майже нічого не мав. Ще менше, ніж з акробатичних фіглів на ярмарку... Моєю платою була радість тих, яких ви називаєте черню. То для них я робив, а для себе ні краплі... Випустіть мене чорним ходом, пане Камінський. А там уже — як Бог дасть.

— Єрусалиме, Єрусалиме, покаменував єси посланих до тебе, — прошепотів Камінський. Він підвівся і пішов попереду Сухоровського до службового виходу.

...Місяць блукав по небу поміж хмарами і хилився до заходу, візник квапив коней, щоб темрява не захопила в дорозі, — за Буськом осінніми ночами лягають густі тумани, можна й заблудитися.

Вечір був прохолодний, пан Уруський витягнув з — під сидіння бараницю, накрив нею свої і Аннині коліна.

— Потягніть до себе, — сказав до Маркіяна. — Вона широка.

Анна зауважила, що юнак надто несміливий, вона сама розправила бараницю і дбайливо, немов сестра, закутала нею Маркіяна. Дотикалася до нього руками, дотулялася повними налитими грудьми; Маркіянові від цього було солодко і страшно. Анна була дозріла і зваблива, на мить її очі зупинилися біля його очей, з них лилося на нього добро і досвідчена поблажливість; Анна посміхнулася, обдала Маркіяна пахучим подихом і відкинулася на спинку сидіння.

Маркіян сидів непорушно, мов натягнута струна, спільне покривало стіснило всіх, він відчув біля себе притулене до нього тепле тіло Анни, і незнана досі млість пройняла його всього. Сидів незворушно, боячись, щоб вона не відсунулась, сам хотів відсунутися, та не мав сили цього зробити; Анна почула його тремт, зрозуміла і розмовою намагалася узвичайнити цю вимушену близькість.

— Ви вчитеся у Львові, пане Маркіян? А де?

Уруський, видно, нічого не знав про Маркіянові клопоти, відповів за нього:

— Так, він слухач університету і питомець духовної семінарії. Гордість отця Семена з Княжого, а ще більше — дідова, отця Авдиківського з Підлисся...

Маркіян весь зіщулився, вмить схолодніло тіло Анни, він мало що не викрикнув: «Ніякий я не слухач і не питомець!», та поруч сиділа прекрасна панна з ніжним обличчям і тужливо закресленими губами, вона дивилася на юнака, любуючись ним, він боявся сполохати цей погляд, тому промовчав, а перед очима постав схилений, худий і сивий батько... Дивиться на нього чужими очима і витискає крізь зуби страшні слова: «Зганьбив ти мене, будь проклятий, не мій ти син».

Торохтять гостинцем колеса, скорочується дорога до Підлисся, серце все більше і більше боязко щемить; місяць хилиться до заходу, темніє ніч, зникають у п'яті пан Урусський з племінницею, а колеса вже котяться по простеленій душі, витискаючи на ній болісні слова каяття і благання:

Отче, ох, отче, сли ся мні придало
Дні життя твого полином зг'рчити...

— Ви будете священиком, Маркіяне? —
почувся з п'яті хрипливатий м'який альт. — А
чим захоплюєтесь, крім теології?

Сли коли око твоє жалем запало,
Сли — м був нещасливий серце закривлити...

Голос Анни довго йшов до Маркіяна, і врешті він таки почув його.

— Я теологією не захоплююся, панно... — відказав Маркіян і зняковів від її щирого сміху, намагався згладити свою категоричність: — Тобто мене цікавить літературний бік теології... Я літературу люблю, історію...

— Маєте рацію, — вже крізь сон пробурмотів Уруський. — У русинів тільки попи й хлопи, а це нерозумно...

Прости м'я, отче, бо я ся каю,
Жалем серце бідне моє прозябає...

Маркіян схлипнув, стрепенувся, відчув на собі пильний погляд Анни, вона зараз запитає, чому він спохмурнів. Випередив її:

— А ви чим захоплюєтесь?

— Гм... Звичайно, літературою, поезією, чим іще може захоплюватися збідніла шляхтянка... Але я маю і фах — я піаністка. Народилася в Кракові, вчилася у Відні, тепер живу біля Львова. Така собі перелітна пташка і не знаю, що, власне, є моїм... — Анна стиснула тужливо губи. — Тепер працюю концертмейстром у хорі Амадея Моцарта — сина, він живе у Львові, заснував музичне товариство.

— Я й не чув про це...

— І все німецьке, все німецьке... Вуечко впевнений, що все, що ми робимо, — то для Польщі. А її ж немає...

— Є Польща, — крізь дрімоту озвався Урусський. — Є народ польський.

— Але ж ми його не знаємо, вуечку. Ні ви, ні я. А живемо серед русинів, і їх теж не знаємо. Ми немов на іншій планеті...

Твої ніженьки сльозами зливаю,
Ах, прости синові, хай не загибає!..

— зойкнуло Маркіянові в грудях.

Анна сказала:

— Ви такий мовчазний... А скажіть, кого ви найбільше шануєте з польських поетів? Тільки нічого не говоріть про Міцкевича, його всі шанують.

— Я... — задумався Маркіян. — Я люблю Фредра.

— Ах, досить про нього. Це якась хвороблива мода на Фредра. Розбещений панич львівських салонів у бальовому фракку... співець аристократичних недобитків. — Обличчя Анни пересмикнула гримаса бридливості. — Я знаю цього пихатого богеміста з паличкою, він приходить слухати наші концерти.

— Ну, доню, ти вже задуже, — прокинувся Урусський. — Звичайно, ми, ліберали, не можемо надто ним захоплюватися, але талант — талант у нього справжній.

— Талант виявляється не тільки в майстерності вірша, вуєчку, а ще й у тому, про що цей вірш... От я Гощинського люблю. Це муж у поезії, борець, революціоніст, хоч і не завжди його строфа досконала... Його «Канівський замок»... ви не читали, Маркіяне? Ну, як ви могли не читати поеми, яка оспівує вашу історію! — запалювалася Анна.

— Я dokonче познайомлюся з його творами, панно, — сухо відказав Маркіян, на мить прохолонувши до Анни, — її захоплення Гощинським здалось йому нав'язним, штучним. Запитав: — А ви і з поетом знайомі?

— Та ні, — знизала плечима Анна. — Як я можу бути з ним знайома? Не маю навіть поняття, де він живе...

— Тепер у Варшаві, — вставив Урусський. — Я зустрічався з ним колись у Львові.

— І мені не сказали?

— Ну, з ким я не зустрічався... А ось уже й Ожидів. Ви заночуєте у нас, Маркіяне, правда?

— Ні, ні, зупиніться біля дороги на Білий Камінь. Звідти до Підлися рукою подати, я пішки...

— То, може, вуечку, підвеземо його, адже чорна ніч, — запропонувала Анна, і знову тепло хлинуло від неї на Маркіяна.

— Та що ви... — пробував заперечувати.

— Мовчіть, ви ж у нашому полоні. — Анна торкнулася рукою до Маркіянового плеча, крізь сутінок він побачив наближені до нього великі темно — брунатні очі. — Гм, я кажу — «мовчіть»... А ви й так — наче німий.

Білокамінською вибоїстою дорогою коні йшли поволі, і чим ближче під'їжджала бричка до Підлисся, тим терпкіше ставало на серці в Маркіяна. Перед ним неминуча зустріч з батьком, з ним слова покаяльного вірша, які шматують душу, а за ним... За ним зараз прогуркотить і стихне бричка Уруського, зникне, може назавжди, прекрасна панна, і схолоне тепло, що зігріло його у тяжку хвилину.

Тією самою дорогою — через Ожидів, Юськовичі й Одесько — пізно вночі поволі пробирався крізь темряву ридван, запряжений двома парами коней: граф Едмунд Ржевуський їхав з бал — маскараду до Підгірець у товаристві дорогого гостя індійського князя Соломона Бальзаміна і старого шамбеляна Йов'яльського — доньки і зяті зіпхнули недоріку на тиждень гостинному графові, нинішньому розпорядникові Підгорецького замку.

Індійський князь був стомлений, йому вже набридло розповідати довірливому, з романтичною душею Едмундові про благословенну країну Аракан, яка притулилася до Бенгальської затоки вічно теплого Індійського океану; Бальзамін їхав до Підгірець тільки з однією метою — взяти решту грошей у Ржевуського на його поїздку до Аракана, котра відбудеться приблизно через місяць. З паном Едмундом домовлятися доволі легко, а от з графом Яблоновським із Любенья було набагато важче. Довго довелося його вмовляти, поки він погодився купити індійського слона, та врешті таки вдалося його переконати, що присутність такої екзотичної тварини на графській конюшні незмірно піднесе його престиж серед магнатів, — Соломон отримав гроші. Від Ржевуського вже має завдаток, завтра візьме решту, тож можна спокійно й поспати в ридвані. Тільки ж замріяному графові не закривається рот, він тепер взявся розповідати старому шамбелянові про Аракан.

Йов'яльський начебто й уважно слухав, відвісивши нижню губу; у закритому ридвані під стелею гойдався ліхтар, він подвійно відбивався в маленьких очицях шамбеляна, і Ржевуському здавалося, що очі старого горять цікавістю, тому й не дратувало його одне і те ж питання, яке Йов'яльський раз у раз повторював:

— Аракан? А са w nim ludzi — i?³⁴

Врешті шамбелян набрид Ржевуському, він повернувся до індійського князя, обережно діткнувся до його руки, щоб розбудити: пан Едмунд хоче йому розповісти про свій славний рід, який завжди стояв на чолі боротьби з несправедливістю.

— Та розповідайте вже, розповідайте, вашмосць, — пробурмотів невдоволено Бальзамін і знову зімкнув повіки.

Отже, його світлість князь повинен знати, що в роді Ржевуських були й гетьмани вільної колись Речі Посполитої, і прийде час, коли цей рід у нинішньому коліні очолить народ Польщі в боротьбі проти німецько — російської неволі. Він, Едмунд, уже багато років пише філософську працю, яка стане політичним звинуваченням австрійській і російській імперіям; ту працю він розмножить у сотнях списків і розповсюдить їх серед польської аристократії — тоді вона прокинеться до боротьби за волю. Ні, ні, він зовсім не торкається сучасної політики завойовників: Ржевуський на підставі праць Геракліта, Платона, Епікура, Марка Аврелія доведе неминучість загибелі імперій — його праця буде ідеологічною основою боротьби. А повстання

³⁴ 34 Аракан? А є в ньому люди — и? (пол.)

підніме двоюрідний дядько Едмунда Вацлав Ржевуський, дідич Саврані на Волині.

Пан Бальзамін нічого не чув про Вацлава Ржевуського — славного Ревуху, про якого український люд уже й пісні склав? Е — е, то послушайте, вашмосьць!

Едмунд заспівав, сам собі диригуючи вказівним пальцем:

Ой, поїхав Ревуха по морю гуляти,
Перевісив через плечі сагайдак багатий.
Грай, море, синє море, чорне море,
Галагігі—гей!
Галагігі, галагігі, галагігі—гей!

— А со то jest galagigi?³⁵ — засвітилися з очей Йов'яльського два ліхтарики.

— У цьому пісенному вигуку виливається козацька буйність, пане шамбелян, — пояснив Едмунд. — Ревуха збирає під свою булаву українських козаків.

— А kozacy — to ludzi — i?³⁶ — допитувався Йов'яльський.

³⁵ 35 А що означає — галагігі? (пол .)

³⁶ 36 А козаки — то люди? (пол .)

— То лицарі, пане шамбелян, які колись через нашу окрутність воювали проти нас, а тепер їх треба воскресити...

— I oni pojda na moskali — i?³⁷

— I на австріяків, пане шамбелян! О — о, мій дядько — велика людина, ви чуєте, ваша світлість князю? Він багато років провів у Арабії, вернувся звідти еміром, як оце ви — індійським князем, він так і назвав себе еміром Таджель Фегером, він заснував у Саврані біля Старокостянтінова новий Запорозький кіш! У нього є свої співці й лірники, вірний друг еміра славний стихотворець Тимко Падура уже пішов по Україні будити лірою народ, який проголосить Вацлава своїм гетьманом Ревухою, і поведе він, на білому коні, стотисячну козацьку армію на битву. О — о, пане Бальзамін, тоді ми забудемо, що є на світі Аракан — вільна країна, в якій немає ані тюрем, ані в'язнів, наша ойчизна сама стане такою.

Соломон Бальзамін спав, закутавшись у біле фередже; захоплений рожевими мріями Едмунд не помічав цього, а Йов'яльський допитувався:

— A beda zyc w niej ludzi — i?³⁸

³⁷ 37 І вони підуть проти москалів? (пол .)

³⁸ 38 А будуть жити в ній люди? (пол .)

— Будуть, будуть, пане шамбелян! — вигукнув Едмунд.

Ржевуський взяв у долоні голову, похитував нею, крізь пальці протікали сльози розчулення.

— А я поїду, поїду з вами в Аракан, — схлипнув, — подивлюся, збагну, вивчу і повернуся...

Козак пана не знав звіку,
Він родився на степах,
Стався птахом з чоловіка,
Бо зріс в кінських стременах!

— заспівав Ржевуський, і Бальзамін прокинувся від бравурної пісні.

Він притулив складені долоні до чола, на якому чорніла родимка індійського магараджі, запитав:

— Уже приїхали — сьмо до вашого замку, що ви такі веселі?

— Ще трохи, ваша світлість, ще трохи, і ви побачите розкішний палац, власність мого двоюрідного брата Леонтія, який живе у серці Польщі — Варшаві. О, що то за палац! Його будував коронний гетьман незалежної колись Речі Посполитої Станіслав Конєцпольський за проектом Боплана. А в ньому зали — кармазинова, китайська, золота, дзеркальна...

— A sa w tym zamku ludzi — i?³⁹ — знову запитав Йов'яльський.

— Ми там будемо, ми, пане шамбелян!

Бальзамін опустив долоні, поглянув на щасливе обличчя Ржевуського і вдоволено посміхнувся.

Ридван зупинився. Пан Едмунд відчинив дверцята, вийшов, допоміг зійти Бальзамінові і Йов'яльському й маєстатичним жестом показав на шпилі замку, що проступали крізь ранкові сутінки.

...Агасфер ішов своїм звичним недільним маршрутом, наче нічого нині з ним і не трапилося, одне тільки, що не підводив на зустрічних допитливого погляду: був задуманий.

Заклавши руки за спину й затиснувши в долонях голову палички, що волочилася за ним і видзвонювала закованим кінцем об каміння, він квапно крокував, ніби мав до когось пильну справу. Гетьманськими валами, понад смердючою Полтвою дійшов до плацу Каструм, на якому завжди паслася прив'язана довгим шнурком до палі Аронова коза — Агасфер кожного разу її обминав, а коли вона войовничо наставляла роги, замахувався на неї палицею. Тепер зупинився, згадавши щось. Круто повернув до халабудки, що стояла на самому краю

³⁹ 39 А в тім замку є люди? (пол .)

берега і закіптюженим, складеним із кількох шибок віконцем задрісно дивилася на барокові капітелі колон Низького Замку, на великі вікна й балкони, підперті атлантами. Арониха розвішувала мокре шмаття на шнури — в неї був будний день, і її не обходила християнська неділя; на столику, винесеному перед халабуду, розкладав Арон пачки тютюну і сигари. Він дуже здивувався, побачивши, що Агасфер підходить до його трафіки⁴⁰ — ніхто ж бо ніколи не бачив, щоб старий курив.

Арон вдавав, що не помічає Агасфера, йому ніяково було дивитися в очі цьому дивному чоловікові, якими він немов про щось весь час запитував, а сам завжди мовчав; тепер, на свій подив, уперше почув його голос:

— Ароне, — прошепотів Агасфер, нахилиючись до трафікаря, — ти єврей і мусив би знати, чому мене називають Вічним жидом?

Арон розкладав на столику крам і не підводив голови: старий постоїть трохи й піде.

Але Агасфер не відходив, чекав відповіді.

Що було робити: трафікар розігнувся, якийсь час дивився крізь примружені повіки на старця, погладжуючи бороду, врешті посмикав себе за

⁴⁰ 40 Єврейська крамничка.

пейси, що викручувалися з — під ярмулки, мовив розважливо:

— Кожен, хто хоче більше знати, ніж знає, мусить читати Святе Письмо.

— Я не вмю читати, — зітхнув Агасфер.

— Хто не вмє читати, той умє слухати, — підвів пальця Арон. — Але знаєш що: спитай про це краще у Вольфа на Личакові, ти заходиш до його цукерні.

— Він дає мені булочку, але говорити зі мною не захоче — Вольф багач.

— Тоді зайти до раввіна в синагогу Золота Роза, той все знає.

— Раввін теж не захоче вести зі мною балачку, я ж не єврей.

— А хто ж ти? — Аронові ставала вже цікавою розмова з Агасфером, якого знає скільки живе, а голосу його не чув ніколи.

— Я не знаю. Я цісарський... Ти, Ароне, бідний, але тобі ліпше: знаєш, що ти єврей, пам'ятаєш своїх батька, матір, ходиш на їх могилки, а в мене пропала пам'ять на те, що було, забутий мій рід, усе забуто, а я живу, здається, вічно, і смерті нема... Я ходжу, ходжу, ходжу, на людей дивлюся, щоб згадати, і жодного проблиску немає в темній пам'яті, а коли питаю когось, хто я, мені кажуть: цісарський...

Арон уважно слухав старого і ледве вловлював, що він говорить; Агасфер мішав польські, русинські, німецькі слова, він не мав навіть своєї мови — не тільки роду.

— Воно, напевно, так і є, — вів далі Агасфер. — У підвалі на Пекарській я маю тапчан, підвал теплий, і ніхто мене звідти не виганяє. Чому не виганяють — цісар не дозволяє. Бо цісар всесильний: захотів би — і я б закоцюб на вулиці. Це ж він, бо хто ж інший, звелів давати мені їсти. Хіба Вольф з доброї охоти вгощав би мене булочкою в неділю або ж Каська на Личакові залишала б для мене щовечора трохи юшки в котлі й не продала б її за день у своїй харчівні, якби не цісар? А так! Ніхто з доброї волі не подасть нікому навіть води... Нема таких... А нині сказали мені, що і я не подавав... Ароне, може таке бути, що я жив ще тоді, коли Ісус ішов на Голгофу?

Трафікар пригладжував кучеряві пейси і зі співчуттям дивився на Агасфера; Арон бідний, але йому легше, бо знає, хто він, а цей старець не має навіть родової пам'яті — цісарський та й годі. Його прозвали Агасфером, а тепер таємниця цього прозвища так глузливо розкривається перед ним — але ж розкривається, пільму пам'яті пробиває оманливе світло, проте воскрешає—таки початок, якого він так довго й трудно шукає, — хай має його цісарський питомець, хай заспокоїться.

Бідний Арон, про якого зовсім не хотів дбати цісар, але який мав велике, як виявилось, багатство — свій рід, захотів дати дрібку втіхи старцеві і з доброго серця збрехав:

— Ти жив тоді, Агасфере. Жив... Твій дім стояв під горою. Один мученик, а їх завжди на світі багато, ніс хреста й попросив у тебе води. Ти був тоді ще багатий і гордий, то й відвернувся. Господь прокляв — і тебе спіткала така сама доля... За кару ти залишився жити вічно, і тебе назвали Вічним жидом...

— Таке було, Ароне? — спокійно лягли в глибокі ями допитливі тривожні очі Агасфера.

— А було...

— Але ж я погано вчинив, Ароне...

— Хіба пізно викупити вину? Подай тепер стражденнішому за себе.

— Нема стражденніших, Ароне, я це знаю. І жити мені тяжко, я вмерти хочу.

— У Святому Писанні сказано, що Агасфер житиме доти, поки не викупить свою вину добром. Хіба це так тяжко зробити?

Погляд Агасфера згас. Арон опустил очі, бо соромно стало за свою брехню, сказав:

— Ну йди вже, йди...

Старець зажмурився, довго стояв згорблений і незворушний, та враз розпрямився. Очі його урочо зблиснули, ніби цієї миті він згадав усе своє забуте

життя від початку, повернувся і без слова подався в бік костьола Марії Сніжної, не звертаючи жодної уваги на козу, яка войовничо наставила роги; йшов утішений, гордо викидаючи палицю, а потім уголос заговорив:

— Я не подав води і кару маю... Але знайду такого, хто це зробить за мене... Знайду! Я всіх у цьому місті перепитаю, а коли хоч один погодиться черпати її для стражденніших, тоді я умру. Умру! Боже правий, я ж справді мав криницю під горою і не подав спраглому води... Це був я, я! Люди, хто викупить мою вину?

Він блукав весь день містом, зробив багато обходів, перед вечором побачив льоншанівську юрбу, яку вів велетень у квітчастій свиті й циліндрі, зупинився і крикнув:

— Може, ти?

Але юрба пройшла повз нього, відсунувши його на проїжджу дорогу; тоді Агасфер згадав світлолицього юнака і подався на Хорунжчизну шукати.

Не знайшов. Серед ночі вернувся до свого підвалу на Пекарській. Був стомлений, але щасливий, бо — увірував.

Львів затих.

У Варшаві кадети школи підхорунжих, а з ними й поет Северин Гоцинський, готувалися до штурму Бельведера.

Розділ п'ятий

Цілий тиждень ішла вість із Бродів, прослизаючи шепотом від корчми до корчми, від трафіки до трафіки. Була вона спочатку непевною, сумнівною, як і більшість новин, що народжувалися десь там, у Європі, передавалася з таємничим застереженням, мовляв, це тільки для вас, я там не був і не бачив; Лейбузь шепотів до вуха Менделеві, Мендель — Пінкасові, Пінкас — Шльомі, Шльома — Хаїмові; вістка обростала домислами, наче лавина снігом, — так котилися до Львова всі європейські новини, а в самому місті танули, нікого особливо не дивували і мало хто з них вірив — аж поки не з'являлися повідомлення в газетах, бо Франція із своєю Липневою революцією була далеко, а Бельгія, яка повстала проти Нідерландів, — ще далі. Ця ж вість — про штурм Бельведера у Варшаві — не змаліла, не розтанула, не розсипалася, вона стрімко вкотилася через Краківське передмістя на плац Каструм і вибухнула біля трафіки Арона, мов петарда.

Аронові повірили відразу й беззастережно. І не тому, що Варшава була близько, і не тому, що хтось там нетерпляче очікував ще одного удару по Священному союзу між трьома європейськими коронами — такими категоріями навряд чи мислив хто — небудь із тих, що сновигали буднього

грудневого дня Гетьманськими валами, — Арон повідомив людям новину, яку перейняв від Сруля з Краківського передмістя, з таким захватом, ніби він ждав її усе своє життя.

— У Варшаві революція!

Арон не міг знати, що дасть йому повстання проти царя у Надвіслянському краю, але воно провістило хоч якусь маленьку зміну в житті цього тихого Королівства Галіції і Лодомерії, в якому з одного боку його халупи брудна Полтва, а з другого — величний палац.

Того грудневого дня від берегів Полтви брався шкоринкою чорний лід, він намагався замурувати масну, аж синю, струмину брудного стоку і, не маючи сили цього зробити, витискав з неї смердючі випари, що обкутували халупу трафікаря і проникали крізь щілини в шибках досередини, дотруюючи хвору доню Фаїну. Того грудневого дня пишній фасад Низького Замку виглядав особливо урочисто; сніг шубою звисав з балюстрад, великі вікна розмальовував мороз химерними візерунками, античні фігури одягли на голови білі кучми, і стояли незворушно біля парадних дверей припорошені снігом вартові.

У затхлій халупі було холодно, дочка пашіла з жару, Арониха патрала тільки що зарізану козу, до трафіки ніхто не заходив, і здавалося Аронові, що ця безпросвітна печаль тягнутиметься вічно, аж тут

заглянув Сруль, який має корчму на Краківському передмісті, і сказав Аронові таке, що розбудило сподіванку. Він вибіг на вулицю й на весь голос оповістив новину — раз, другий; довкола нього почали збиратися люди — він оповіщав щораз тихіше, а коли побачив поліцая, то й зовсім замовк і миттю сховався до халупи. Поліцай винуватця зборища не знайшов, а натовп сам розбігся, розносячи по місту вість, — не треба було й розганяти.

Увечері до келії Любимського прочинилися без стуку двері, бібліотекар навіть не почув, він сидів на своєму ліжку, спершись ліктями на столик, читав якусь рукописну книгу. Двері відчинилися навстіж, Любимський відсунув лампу, щоб не сліпила очі, повернув голову: на порозі стояв вусатий чоловік, пізнав у ньому директора Костянтина Слотвінського.

Засовався, щоб підвестися назустріч несподіваному гостеві: Слотвінський мешкав наверху, його кабінет розміщався над келією бібліотекаря; директор ходив скрадливо, щоб не порушувати спокою Любимського, але до нього в келію не заходив ніколи, по службі звертався тільки в бібліотечній кімнаті. Слотвінський, якого недавно запросив на посаду директора куратор Закладу Генрік Любомирський, застав уже тут Любимського і ставився до нього вельми шанобливо, однак

мовчазність старого і вік, а також його малоросійські літературні зацікавлення пролягли певною межею між ними обома, хоча директор був задоволений, коли Любимський хтозна й як діставав для бібліотеки книги й журнали харківських та петербурзьких видань.

Любимський не сподівався побачити Слотвінського у себе в гостях, та не із запобігливості перед своїм начальником поривався встати: він зрадів, що цей учений чоловік, який досконало знає слов'янські літератури, а в своєму «Науковому часописі» помістив дослідження Івана Могильницького про руську мову, таки вирішив переступити ту межу, котру відчував і Любимський.

— Сидіть, сидіть, пане магістр, — підійшов ближче Слотвінський і поворухнув закрученими вгору вусами.

«Оце й усе, що залишилося від його родового шляхетства, все інше — великопанське — поглинула наука», — подумав Любимський і добродушно посміхнувся, згадавши побрехеньку, буцімто директор, будучи ще урядником магістрату, ніяк не міг зробити службової кар'єри: уперто не голив вусів, а цісарський уряд не дозволяв урядникам їх відпускати.

— Я радий вас вітати в себе, — погасив усмішку Любимський, помітивши, що директор

чимось стривожений, вуса в нього рухалися, дотикаючись то до однієї, то до другої ніздрі. — Прошу сідати, хоч нема де... хіба ось тут, біля мене.

— Ні, ні, — підвів руки Слотвінський, — я не на посиденьки... Ви нічого, очевидно, ще не знаєте, я теж знаю мало — тільки — но почув і не маю з ким поділитися... У Варшаві повстання...

Любимський рвучко схопився з ліжка. Він якусь мить нерозуміюче дивився на директора, ніби не розчув, потім його очі молодо зблиснули, він ніби ще раз за своє життя почув торжествуючий клич «Vive la revolution!»⁴¹; Любимський затулив долонею обличчя, немов ураз засоромився молодечої втіхи, яка так не гармонувала із зморшками й мішками під очима, і довго так стояв не рухаючись. Слотвінський спочатку подумав, що старий плаче. Магістр врешті відняв долоню від лица — воно було задумане й зосереджене, як у людини, яка не може спіймати в пам'яті думки. Така реакція бібліотекаря прикро вразила Слотвінського: адже докотилася нарешті європейська революція — з Італії, Греції, Франції, Бельгії — до Польщі, до розідраної між трьома державами ойчизни, а йому, свідкові страти Людовіка XVI, все одно?

⁴¹ 41 Хай живе революція! (фр .)

— У Варшаві повстання, пане магістр, ви не почули? — повторив Слотвінський. — Може, це останній удар по Священному союзу хижаків?

— Я почув, почув, пане директор, — вираз обличчя Любимського не мінявся, — і до мене прийшла страшна, мов вирок, думка: поляки спізналися на цілих п'ять літ...

— Не розумію вас...

Слотвінський сів на ліжко, за ним присів Любимський; вони дивилися один одному в очі; старий вичікував, поки директор збагне смисл його слів, погляд Слотвінського врешті поник.

— Ви маєте на увазі декабристів?

— Їх маю на увазі.

— У ваших словах є крупинка рації... Але ж вони нас не хотіли взяти в спільники.

— Це ви не хотіли. Делегат від польського Патріотичного товариства на з'їзді Південного товариства в Києві не прийняв республіканської програми.

— Так, князь Яблоновський багато де в чому не погодився з Пестелем, та все — таки можна було починати разом. Але ж Пестель сказав погордливо: «Без вас ми можемо відвоювати свободу, ви без нас — ні». А не змогли.

— А ви зможете тепер — самі?

— Декабристи спиралися тільки на військову силу, а польське повстання буде... повинно бути народним.

— Повіriamo, що так станеться, пане Слотвінський. Повіriamo, що поляки врахують помилку декабристів, але чи зуміють вони врахувати помилку Костюшка?

— Помилку Костюшка? Яку? — підстрибнули вуса у Слотвінського.

Любимський поклав долоню на розгорнуту рукописну книжку, погортав аркушки, потім мовив:

— Кіндрат Рилєєв у Петербурзі сказав полякам: «Кордон Польщі починається там, де кінчаються малоруське й білоруське наріччя». А вони цього не прийняли. Бо ж про це колись навіть і слухати не хотів великий Костюшко...

— Ось ви про що... Звичайно, коли в революції беруть участь народи, не можна нехтувати їх етнічними кордонами. Але, як слов'янофіл, я стою за об'єднання всіх слов'ян.

— На принципах рівноправності?

— Звичайно. Так учить наш Йоахім Лелевель.

— Я теж не проти такого об'єднання. Але ж бо... Знаєте, мені важко повірити, що керівники нинішнього повстання поведуться інакше, ніж Костюшко: напевно, й вони використовуватимуть

силу мого народу й будуть ігнорувати його бажання...

— Не судить надто категорично про Костюшка. Його Поланецький універсал, наприклад, був радикальнішим від тогочасного земельного законодавства і в Австрії, і в Пруссії. Інша справа, що поміщики не зважали на цей універсал... А щодо його ставлення до інших народів... Воля Костюшка не завжди виконувалась так, як він цього хотів.

— Ні, вибачте. Саме така була його воля. Я розмовляв з Костюшком у Парижі.

Слотвінський вражено подивився на Любимського.

— Моя повага до вас непомірно зроста... Однак я вірю, що колишні помилки будуть тепер враховані. Якщо польське повстання очолить Лелевель, а так повинно статися, то майбутня Польща буде республікою. І український народ...

— А ви послухайте, — перебив Любимський директора, знову поклавши долоню на книжку. — Це «Історія Русів». Я зачитаю вам хоча б таке: «Пригадаймо живцем спаленого у мідному бикуні гетьмана Наливайка, згадаймо тих, яких тортували живцем на палі, — їх закатовано за вітчизну, ці мученики волають до нас з гробів, вимагаючи помсти за кров...».

— «Історія Русів», — зітхнув Слотвінський, — твір перш за все літературний, публіцистичний, і фактаж його подекуди сумнівний. Я читав цю книжку. Наливайка не спалювали в мідному бику, йому відрубали голову.

— Можливо. Але кривда ще жива. Тому польським повстанцям треба перш за все подумати, що воля належить всім народам і закріпаченому російському — теж у тому числі. Адже не від доброго життя зродилися у російського поета Пушкіна слова: «Оковы тяжкие падут, темницы рухнут...».

— Мусять думати, — промовив Слотвінський у задумі. — Щоб тріснув фундамент коронованих фортець.

— Тріщина у тому фундаменті вже зроблена.

— Так, ще за Великої французької революції.

— Хто зна... Французька революція була матір'ю, яка породила для всього світу борців за свободу, сама ж виснажилася від пологів. А тріщину зробили — таки вони, декабристи...

Слотвінський довго сидів мовчки, посмикуючи вуса, потім тихо вийшов.

Любимський не помітив його відсутності. Він помандрував у ті часи, коли директора ще не було на світі, розбурханому першою революцією. Старий бібліотекар аж тоді зауважив, що сидить у келії сам, коли почув наверху кроки: Слотвінський ходив по

своєму кабінету — нервово, швидко, не дбаючи вже про спокій сусіда...

Отець Авдиківський і паніматка прокинулися від дзенькотливого стукоту у віконце. Так завжди — нігтем вказівного пальця по нижній шибці давав про себе знати лише Маркіян, коли приїжджав зі Львова до Підлисся пізно ввечері.

Отже, він приїхав, видно — таки, дізнався про хворість батька, хоча отець Семен рішуче заборонив сповіщати про це свого безпутного сина.

Дідусь і бабуся підвелися, разом підійшли до дверей, відчинили. Відступилися назад, коли втішений зустрічю Маркіян кинувся було їх обнімати, але подумав, що їм, роздягнутим до білизни, незручно по — родинному вітатися, сказав «добрий вечір» і навшпиньках пройшов через спальню до своєї кімнати. Коли відчинив навпомацки двері, помітив у своїй руці книжку, яку взяв у Любимського.

«Господи, — жахнувся, — я зовсім забув про неї, і як тільки не залишив її у бричці Уруського, — і щемко тьохнуло в серці від думки, що мусив би в такому випадку завітати до Юськовичів, а так немає причини і не буде...»

Зайшов до кімнати, бабуся принесла засвічену лампу і тихо вийшла, не сказавши й слова. Маркіянові дивною здалася мовчазність старих,

подумав — сонні, роздягнувся, підбив високо під голову подушку й розкрив книжку.

Читав із захопленням і подивом; заглиблюючись щораз далі в поему, відчував, як від серця відтає все, що прикипіло до нього за дні тривоги, розпачу й журби, накип той спав нарешті з душі, мов на пустельному березі озера брудне лахміття з мандрівника, який після виснажливого переходу побачив чисте плесо й занурився в кришталюну, свіжу воду.

Маркіян купався в тій воді всю ніч; вигорів гас у лампі, він засвітив свічку; очищувався, міцнів, мандрував крізь ніч разом з козаком Енеєм по всій широкій Україні і зрів її, знедолену й прекрасну, від Ворскли до Дністра, слухав чисту мову, пив її і в незмірній радості пересвідчувався: є вона, і він, оглушений темрявою рутенець, який забув свій родовід, належить до могутнього й живого народу, котрий із святої Полтави дав про себе чути на весь світ величною поемою Котляревського.

Перед світанком Маркіян закрив книжку і прошепотів слова поеми, мов клятву:

Любов к отчизні де героїть,
Там вража сила не устоїть,
Там грудь сильніша від гармат...

Короткий міцний сон перервала притишена й пересипана шепотами метушня у спальні. Маркіян притьмом одягнувся і, пройнятий незрозумілою тривогою, прочинив двері.

Отець Авдиківський і паніматка стояли біля порога, одягнуті в чорне, дідусь обережно, щоб не грюкнути, натискав на дверну клямку, палиця у другій руці тремтіла; бабуся, згорбившись, тримала під руку панотця і переривисто зітхала, схлипуючи, вони не бачили Маркіяна, який стояв позаду з простягнутою вперед рукою.

Маркіян зрозумів. Згадав учорашню холодну зустріч з дідом і бабою, тепер побачив їх упокореність, чорний одяг, жалобну похилість і скам'янів від болю, а з того болю, нестерпного і безнадійного, виростав ще пекучіший, і хлопець видихнув його з себе надривним криком:

— Чому без мене? Чому без мене?

Бабусина голова затіпалася на плечі в отця Авдиківського, отець повернувся до Маркіяна і сказав упалим голосом, блукаючи поглядом по долівці:

— Він не хотів, щоб ти...

Маркіян кинувся, відсторонив діда й бабу від дверей, вибіг з дому і, завернувши поза плебанію, помчав сосновим лісом.

Через засіяні поля, кукурудзиння, через затуглі від морозу торф'яні луки біг розхристаний,

не відчуваючи свого тіла, тіла не було, існувала лише палюча свідомість, яка спопеляла його невкаяним каяттям:

«Прости м'я, отче, бо ся каю, жалем серце мое прозябає... твої ніженьки сльозами зливаю, ах, прости синові... прости синові... прости синові...»

Батько лежав у труні, вмиротворений, тихий, ласкавий, — він простив уже всім і вся. Сестри і брати розступилися, пропустили до труни Маркіяна, він провів поглядом по їх сумних обличчях, шукаючи просвітку прощення в очах; сестри й брати, молодші за нього, по — дорослому прощали Маркіянові; біля узголів'я покійника стояла мати, дивилася на сина, та в її очах він не знайшов прощення.

Маркіян вклякнув, притиснув затиснуті кулаки до грудей, прошепотів:

— Я викуплю свій гріх... Усім життям викуплю.

Хтось поклав на його плече важку руку. Повернув голову.

Біля нього стояв дідич Княжого віце — маршалок Галицького станового сейму Тадей Василевський.

— Встань, Маркіяне, — сказав. — Я не дам пропасти сім'ї отця Семена. — Потім глянув на вдову. — І не шукайте, родину, тут винуватця. Винуватець поза цим домом.

Після похорону Тадей Василевський мовив до Маркіяна:

— Ходи зі мною, тобі треба трохи розвіятися. Спочатку поїдемо в Підгірці, а потім я знайду для тебе діло.

Маркіян був слухняний, мов хлопчик, здавалося — він дасть себе повести за руку. Поцілував сестер і братів, немов прощався з ними назавжди, підійшов до матері, вклякнув, припавши до її подола, чекав благословення. Знав, що ступає на невідому дорогу, з якої не зверне і не схибить, а може не вернутися; за один день він дав дві клятви — словами Котляревського і своїми, і виконає їх, хоч би мав упасти на тій дорозі — неясній, не прозореній поглядом і мислю, та напевно вкритій щепенем і колючками: йому потрібно було благословення.

Мати стояла незворушна, мов статуя, а він чекав навколішках і дочекатися не міг, Василевський знову взяв його за плече, та не вставав син. І врешті діткнулися тремтячі мамині пальці до його волосся, вони були м'які і теплі, на тім'я лягла легка долоня, вона поволі сповзала по його скроні на обличчя, діткнулася губів, підборіддя, він поцілував її і відчував, як прийшли в його душу, владно вмощуючись, рівновага і впевненість. Маркіян устав і пішов з дому вслід за Василевським.

— У Підгірцях я хочу поглянути на рештки бібліотеки, яку розтринькує Едмунд Ржевуський, може, вдасться щось купити, — говорив віце — маршалок, поволі ступаючи піщаною сільською дорогою. — А потім пошлю тебе в Диків, аж під Сандомир...

— Мені до Львова слід би... — несміливо сказав Маркіян. — Я вчу дітей вуйка Захара...

— Най трохи відпочинуть... У Дикові теж пропадає в старій книгозбірні графів Тарновських безліч старих рукописів, безцінні твори літератури слов'ян. Ти будеш впорядковувати бібліотеку, інвентаризувати, а я плататиму тобі за працю. А потім віддам усі книжки Закладові Оссолінських. Наші аристократи стали нині байдужими до скарбів духа, завтра вони гірше за німців будуть спустошувати свою власну культуру...

Василевський наказав запрягати бричку, і коли вона викотилася з вибоїн на гостинець, Маркіян набрався сміливості заговорити. Ще коли сидів в університетській бібліотеці з Іваном і читав працю Могильницького, ще тоді, як мандрував з товаришем горами, записуючи пісні, ще тоді, коли побачив страту Мирона Штоли, зрозумів, що спочатку слід освітити поле, на яке мають виступати озброєні полки підготовлених борців, у яких карателі не зможуть забрати київ, щоб ними бити їх самих, як це було в його дитинстві у

Підлиссі... Жмут того світла він побачив, читаючи Котляревського, знав, що його викрешують і чехи, і серби, і поляки, тепер бачив перед собою польського пана, який рятує з пожежі скарби свого народу, — усвідомлював, що саме така дорога пролягає й перед ним, але почував себе малим і кволим, і страшно було навіть подумати, що якраз він повинен взятися за таке непосильне діло; йому треба було, щоб хтось підтримав його намір або ж заперечив, присоромив, висміяв. Сказав:

— Ви рятуєте, пане радник, скарби для свого народу, щоб він не знидів, не онімечився. А хто це має робити для українців і як?

— Мені ніхто, крім совісті, не наказував цим займатися, Маркіяне, — відказав Василевський. — Нема над нами більшого повелителя, ніж власна совість. А коли вона пробуджується, то жорстокішого диктатора людина знати не може. Вона бичем жене по світу Доленгу — Ходаковського, відбирає здоров'я Шафарикові, надихає генієм Міцкевича й Пушкіна, веде на плаху Рилєєва і Пестеля. Страшна та розбуджена совість. Вона примушує людину добувати з каменя воду, з якої їй самій не попадають навіть краплини... Ти питаєш, хто буде рятувати русинські скарби? Ми будемо рятувати, вони належать всьому народові. І ти теж будеш. Але не треба їх ділити на ваші й наші, вони спільні — слов'янські.

Біля будинку Уруського Василевський сказав візникові спинитися. Йому треба зайти на кілька хвилин до друга.

— Може, підеш зі мною, — запропонував з чемності віце — маршал ок.

— Ні—ні, — спаленів Маркіян.

Він дивився перед собою, боячись повернути голову в бік чепурного, мов шкатулка, палацика Уруського, що визирав стрільчатою колонадою з густого саду. Знав, вона там... Це усвідомлення робило її незримо присутньою біля нього, він уявляв, що Анна підслухала слова Василевського «І ти будеш» і схвалює, заохочує, підбадьорює, спонукує ступити на ту дорогу, щоб стати гідним своєї матері, братів, сестер і її — Анни — теж. Чув, як його груди наливаються тужавою впертістю, і від неї він міцніє, мужніє.

Не повертав голови, проте краєм ока бачив, що діється за безлистим садом: Василевський з Уруським про щось голосно розмовляли на веранді, вони обидва збуджено жестикулювали, немов сперечалися, до них вийшла Анна, струнка, з розпущеним каштановим волоссям; одна рука притиснута долонею до грудей, друга, підведена, застигла, вона з захватом слухала розмову, час від часу похитуючи головою, а тоді волосся ковзало хвилею по плечах, і Маркіянові здавалося, що він чує, як воно шелестить.

Його вона не бачила й не знала, що той сором'язливий юнак з вечірньої дороги — тут, поруч, а якби й знала, їй напевно було б байдуже; Маркіян насмілився поглянути на її постать. Він упився поглядом у профіль Анни, ковзнув очима по її піднесених грудях і аж тепер без сором'язливості, без затаєності перед самим собою усвідомив, що кохає цю дівчину і що все, чим далі житиме, радітиме, страждатиме, буде освячене її ім'ям, зігріте її уявною присутністю, звірене з її образом.

Почуття нахлинули раптово, затопили, наситили доценту душу, переповнили, перелилися; ошчасливлений ними, Маркіян опустив голову, щоб не сполохати кохану й не розчаруватися від її необачного поруху, байдужого погляду, — йому треба піти з Анною в дорогу, яку обере завтра.

Маркіянові було важко визначити настроїв пана Василевського: він виходив стежкою з саду, і видно було, як його очі то спалахують, то гаснуть; завжди врівноважений, гукнув надто голосно візникові «поганяй!», сів у бричку й довго мовчав; Маркіян не наважився питати, що за новину почув віце — маршалок від Уруського, врешті Василевський видихнув:

— Карлик кинувся на велетня...

Маркіян не запитував, що означають ці слова, чекав, що радник скаже далі, той передихнув і, так ніби юнак про все вже давно знає, продовжував:

— Ще не встигли слов'яни добре стати на ноги, твердий ґрунт утоптати під собою, підмурівок вибудувати, а вже за зброю... Ще й Міцкевич не утвердився як слід, ще не породив літературних синів... а Гощинський, Боже мій, автор «Канівського замку», замість того щоб писати, разом з хлопчачками... і все піде з димом, все втопиться у крові, занидіє в тюрмах... зітнуть нації голову, і поки нова виросте...

— Що ж трапалося, пане радник?

— Що трапалося... Кілька днів тому один надто гарячий патріот із школи підхорунжих у Варшаві, якийсь Висоцький, урвався до зали, в якій кадети слухали лекцію, вийняв шпагу і вигукнув: «Polacy, wybila godzina!»⁴² Біля двохсот підхорунжих урвалося до кошар, де стояли полки царської кінноти, а двадцять вдерлося в Бельведер... І поет з ними! Великому князеві Костянтину якимось чудом удалося втекти, його хотіли вбити, і ось тих кілька бешкетників проголосили Польщу незалежною... Боже, яке дітвацтво!

Зі всього, що почув, найбільше вразили Маркіяна слова: «І поет з ними...» Як це сильно і символічно — поет на барикадах! Він не знав

⁴² 42 Поляки, настала пора!

Гощинського, чув тільки про нього від Анни, але тепер буде знати, вивчить його творчість, а колись зустрине і до ніг поклониться слов'янському Байронові.

Повідомлення Василевського поволі доходило до свідомості Маркіяна. Повстання... Він нерозуміюче подивився на віце — маршалка: невже це той самий тільки що так гаряче говорив про диктат сумління, про Рилєєва і Пестеля — адже його родаки повстали проти тиранії, повстали!.. І порушили спокій радника? Повстання заводить збирати книжки? Як він може так говорити, коли його брати за ту саму справу, якій він себе присвятив, важать не грішми, а життям? Чого ж тоді варта його просвітницька діяльність?

— А я радію, пане радник, — різко сказав Маркіян, його щоки підпливли рум'янцем. — Але як це сталося, що те жорстоке ваше сумління стало враз таким лагідним, ласкавим до вас?

Василевський з подивом глянув на Маркіяна, потім поблажливо посміхнувся.

— Ах, я забув, ви теж молодий... Що ж, правду кажуть: хто у двадцять років не є революціонером, той у сорок стане лайдаком. Розумію вас...

— Але ж і Робесп'єр, і Наполеон теж були молодими. І Костюшко... Де ви бачили, щоб революцію очолювали старі?

— Це правда, правда, — м'якнув Василевський. — Може, якраз... а може, якраз! Ми ще нічого не знаємо... Ну, ви подумайте, — вже не з обуренням, а з притаєною гордістю заговорив Василевський, — кількадесят бешкетників вдерлися у Бельведер!

Маркіян вже не слухав, перед його очима постав Мирон Штола: загинув, бо сам боровся; згадалася розповідь Любимського про Пугачова, якого не підтримав кошовий отаман Калнишевський з козаками, а тепер на Україні воює — теж самотній — Кармелюк...

— Пане радник, — мовив по хвилі, — а коли б усі, всі підтримали тих, яких ви назвали бешкетниками... Я сам би...

— Устами дитини глаголить істина! — настрій Василевського щораз бадьорішав. — Та й справді, як каже гірка наша приказка: *Rozczwiertowali nasze Polskie na trzy nierowne polowy*⁴³, але народ один, лише ото хіба що ділиться на римо— і греко — католиків... І якби сукупно на тиранів...

Маркіян не підтримав розмови. Те, що недавно його не обходило і не боліло, зачепило

⁴³ 43 Розчвертували нашу Польщу на три нерівні половини (пол., жартівливе).

тепер за живе: чому один народ, коли два? Так, треба разом на тиранів, але ж два...

— Два народи, — мовив понуро.

— Ні—і, — тон мови Василевського став раптом жорсткий, — народ один. Як чехи і словаки, як іллірійці і словени, із своїми діалектами, етнічними особливостями, але ж один, історично один народ.

Коли б не «Енеїда», яка жила свіжо в пам'яті, може б, Маркіян і промовчав, але зараз мовчати не міг: він є, співець окремішнього народу, а той народ має свою мову, історію! Сказав з ледь відчутним роздратуванням в голосі:

— Виходить по — вашому, що ті православні українці на Сході — зовсім інший народ?

— Зовсім інший, — категорично відрубав Василевський.

— Ні, пане радник, так не є. Роздерли Польщу сусіди із земель примезних, але ж вона одна. Розшматували й Україну, та вона єдина...

Василевський глянув на Маркіяна і аж стрепенувся, побачивши на його обличчі, в заціплених губах і вилицях непохитну впертість, і подумав з насторогою: «Русинський Копітар, Караджич, Коллар?»

Коні звернули вправо на золочівську дорогу, під гору йшли поволі, сповільнився ритм розмови і

зміст її змінився теж — начебто обидва мовчки домовилися не зачіпати більше дразливої теми.

Попереду, праворуч, спиналися під круту гору закожушені густим інеєм терасові сади; від стрижених кущиків унизу аж до високих пірамідальних тополь тильного замкового муру вони піднімалися, мов хвиля могутнього прибою, що застиг раптом, замерз та, натужуючись допасти — таки до підмурів'я замку, тремтить, труситься й порошить інеєвим голкопадом.

Василевський знав історію Підгорецького замку, він знав історію всіх твердинь в Галичині; Маркіян зацікавився, радник охоче почав розповідати. Так, Ренесанс першої половини XVII століття. Колиска Яна Соб'єського, тут його хрестили, а народився він в Одеському замку...

— Хмельницький брав Підгорецький замок? — запитав Маркіян.

— Було таке... То епізод, Маркіяне. Обидва замки належали королеві, потім перейшли в спадок його синові, а той продав їх родині Ржевуських. Одеський — Станіславу, а Підгорецький — Вацлаву. Вацлав зробив замок справжньою скарбницею культури: скупив сотні картин — Рубенса, Ван Дейка, Тіціана, Рембранта, Караваджо, львівського митця Петрановича, підгорецьких майстрів, зібрав кілька тисяч книжок. Та, невпосидний і баламутний, він віддав усе це

добро племінникові Леонтію, а самого понесло десь аж у арабські країни. Кажуть, вернувся звідти, ходить у тюрбані, дивакує, бавиться у Запорозьку Січ у Саврані... Леонтій пропадає то у Варшаві, то в Кракові, а щоб замок був під наглядом, то спровадив сюди якогось свого родака Едмунда...

— Хто ж він такий, Едмунд?

— Та ніхто, виродок. То п'є, то оплакує на людях колишню польську могутність, то надовго замикається в замку, і ніхто не знає, що він там робить, кажуть — щось пише, то скликає до замку пройдисвітів, а тоді книги й картини пливуть чортзна — куди. Словом, добродушний меланхолійний злочинець, якому місце в божевільні.

Бричка зупинилася перед костьолом, що виступив з — поміж столітніх лип величавим портиком на корінфських колонах; навпроти костьолу, по другий бік дороги, потягнулася до кручі, над якою зіп'явся двома вежами замок, обсаджена грабиною алея.

У глибині алеї перед в'ізною брамою метушилися слуги біля відкритого запряженого повоза: вантажили на нього скрині й збиті з дощок великі прямокутні пачки; візник стримував коней, готових рушити, слуги прив'язували пачки шнурами до полудрабків.

Василевському стала підозрілою ця метушня, він кивнув Маркіянові й притьмом вискочив з брички, вони обидва квапно пройшли алеєю, але біля брами мушили зупинитися: лакеї несли вицяцькуваний золотою різьбою портшез, в якому сиділо закутане у біле фередже, у фесці з китицею, якесь опудало; лакеї висаджували портшез з опудалом на повіз, вмощуючи його поруч з візником.

Тоді радник, забувши про свою поважність і посаду, побіг замковим двором, за ним Маркіян, вони вибігли сходами на другий поверх; звідкись долинав п'яний спів, співак фальшував на високих нотах бравурну мелодію. Василевський на мить зупинився, дослуховуючись, потім відчинив двері кармазинового залу.

За столом у бароковому кріслі, в якому за поруччя правили турові роги, сидів п'яний граф Едмунд Ржевуський, він колошматив розчепіреними пальцями волосся, воно липло до чола і скроней, граф витирав сльози і, не звертаючи уваги на прибулих, надривно співав.

Комоди, кабінети були розкриті, шухляди повідсувані, стіни голі, тільки цвяхи стирчали там, де висіли картини, у бібліотечній шафі на порожніх полицках — відбиті в пилюці сліди книжок.

З кута дивилися на зал чийсь очиці, Василевський здригнувся, побачивши зідіотіле обличчя, воно відкрило беззубого рота і проказало:

— Gdzie ja jestem, gdzie? No, powiedz mi, paniedzieju...⁴⁴

Радник кинувся до Едмунда, потрусив його за вилоги кафтана.

— Хто тут був, хто?!

— А — а, то ти, Тадзю! Ну ходи, дай цалуса... Хто був? Вели — и-кий чоловік! — підніс Едмунд вказівного пальця. — Індійський князь! Він їде в Аракан, то я віддав йому трохи картин і книжок... Хай і там знають нашу культуру... Чого так дивишся, хай знають! Єще Польска не згінела!

Василевський кинувся до вікна. Біля виїзної брами вже нікого не було, за «індійським князем» пропав слід.

— Тадзю, прецінь вип'ємо, мій дорогий колего, — схопився Едмунд. — Мій двоюрідний дядько емір Ревуха вже вирушив з Саврані з козаками! Ой, поїхав Ревуха — а!.. А я закінчую писати трактат, який стане настільною книгою кожного польського патріота... Ти що так дивишся, не віриш? Ржевуські піднімають повстання за незалежність Польщі! Ти проти? Тадзю, фе — е, а я

⁴⁴ 44 Де я є, де? Ну, скажи мені, пане добродію... (пол.)

думав, що ти теж патріот... Но, вурієту за niepodleglosc!⁴⁵

Едмунд вилив у рот з пугаря вино і впав на крісло, до решти сп'янілий.

Маркіян сказав до Василевського:

— Пане радник, я поїду до Львова...

— Їдь, їдь... — відповів віце — маршалок глухо. — А я почекаю, поки цей патріот прочумається. Тільки як ти, чим?

— Та вже якось...

— Добре, добре, я знайду тебе в Захара Авдиківського.

Маркіян прожогом вибіг з кармазинового залу, мов із чаду.

Розділ шостий

Львів утихомирився в новорічні морози. Передусім вони притлумили нищівну стихію пошесті, яка щоденно косила десятки містян. Від тріскучої холоднечі холера загинула чи то притаїлася, і зморені роботою коні пана Курковського відгодовувалися заробленим вівсом у стайні на Бічній Замарстинівській. Вівса мали вдосталь, і пан Курковський, який мешкав разом з

⁴⁵ 45 Ну, випиймо за незалежність! (пол.)

кіньми, був теж забезпечений: магістрат за кожную похоронну ходку каретою виплачував два гарнці вівса і двадцять крейцерів, а возом — наполовину менше. Бідних, звісно, умирало вдвоє більше, то Курковський і за панів, і за посполитих мав однаковий дохід.

Морози позаганяли людей у будинки, то й поліцаям стало менше роботи — народ перестав збиратися групами на площах і перехрестях вулиць, і охоронці порядку відсиджувалися за картами в теплих кімнатах постерунків, та й вісті з Варшави коцюбли на кордоні, не долітаючи навіть до бродівських корчмарів.

Арон з Арониною з'їли козяче м'ясо й повісили зуби на гак, доню Фаїну поховали і втішали себе тим, що померла вона від сухот, а не від холери, а на варшавське повстання не покладали більше жодних надій.

Агасфера теж ніхто вже не зустрічав на його маршруті, хоч донедавна він появлявся в місті кожного дня і набридав людям дурними питаннями про якусь воду, — напевне, Вічний жид перестав бути вічним і віддав Богові душу.

Тільки Ясьо Сакрамент і далі супроводжував аустерліцькою пісенькою відділи жовнірів, як тільки вони з'являлися на Ринку, — тепер уже сам, без люмпаків, а після обіду цигикав на скрипці у кнайпі «Унтер цвайундфірціг», бо мав від Бога

щасливий дар радіти з усього, що діється на світі, навіть з жорстокого морозу.

Губернатор Галіції і Лодомерії Август Лобковіц теж заспокоївся, справляв бали. Спершу він зовсім розгубився, коли до нього дійшла чутка, що повстанський генерал Серовський з шеститисячною армією йде в Галичину піднімати серед поляків повстання. Розквартирував у кожному будинку по кілька гренадерів, наказав укопати на площах заряджені гармати, а сам, про всяк випадок, де міг, афішував своє п'ястівське походження, ще й зробив собі портрет у польському кунтуші при карабелі. Разом з тим він спровадив до Львова резидента з Росії — полковника — німчика Брейнделя, завданням якого було сіяти антипольські настрої серед греко — католицького духовенства й української молоді. Брейндель виконував свою місію надто ревно — Лобковіцу донесли, що попи почали замість за Франца I правити молебні за царя Миколу; резидент ходив по місту в мундирі царського офіцера, заглядав до кав'ярень, церков, до греко — католицької духовної семінарії. Треба було збити йому пиху, але як — Лобковіц не знав.

Та ось разом з морозами прийшов наказ від канцлера Меттерніха зняти у Львові надзвичайне становище. Канцлер рекомендував губернаторові уряджувати бали, на які слід запрошувати польську

молодь, щоб вона в присутності демократичного губернатора і нобілітованих редакторів могла повільнодумувати і заспівати навіть «Єще Польска не згінела».

Губернатор літографував тоді свій польсько — патріотичний портрет, відтиснув його на запрошеннях, а також розіслав по циркулах та мандатаріях Галичини.

Таке запрошення — на званий бал до палацу на Губернаторських валах, власноручно підписане Лобковіцем, — отримав Олександр Фредро. Поет, зрозумівши, що з огляду на ситуацію його знову наближують до себе владці, хотів спершу порвати запрошення, та амбіцію перемогла професійна цікавість: хочеш малювати людей, треба мати їх перед очима.

Маркіян, звичайно, губернаторського запрошення не отримав. Його кликали до себе білі сніги під підлиською Білою горою.

...По склистій дорозі, вичовганій полоззями саней, мчать залубниці, запряжені парою гнідих огирів, з — під копит летить пороша, грудки мерзлого снігу боляче б'ють в обличчя; Маркіян і Анна відвертають голови, заслоняються бараницею, коні біжать галопом богвість — куди — і йому і їй байдуже, що вони звернули з бродівського гостинця на Гавареччину, полишаючи зліва примару Олеського замку; коней не зупиняють замети, у

збитій копитами куряві зникають залубниці, ховаються від погляду чистого морозного неба.

Заслонені бараницею, залишені наодинці у білій сутіні, ще несміливі, та вже готові переступити межу сором'язливості, вони дивляться одне одному в вічі; пухнаста шаль закутала щоки й підборіддя Анни, носик затулений рукою, одягнутою в однопалу рукавичку; Маркіян бачить тільки її брунатні очі, і в зіницях відбивається він сам.

Коні пішли клусом, сповільнюючи хід, врешті зупинилися, застрягнувши по животи у гаварецьких снігах, пороша тихо осіла, і тоді серед снігової пустелі сталося найбільше диво, якого ще не бачило це чисте, виглянсуване морозом небо: великі, мов озера, очі наблизились до Маркіяна, він пірнув у них, ловлячи губами гарячу вологість Анниних уст, захлинаючись її пахучим віддихом.

Видиво зникло. На столі перед Маркіяном розкрита книжка, яку він взяв у Тадея Василевського, — «Канівський замок» Гощинського, поруч списаний, покреслений лист паперу: Маркіян перекладав поему мовою підлиських селян, він зважився на те, на що ніхто не зважувався досі, і страх, і сумнів притлумлювали радість від вчиненого одчайдушного кроку; Маркіян не мав ні від кого ради й розради, у нього була тільки Анна, він писав їй листа, а коні самі

запряглися в залубниці й несли їх у самоту гаварецьких снігів.

Северин Гощинський увійшов до Маркіяна стрімко й важко; йдучи, потоптав барвисті картинки пісень Богдана Залеського, вони покришилися під його ногами, мов лубочні образки з дешевими мальовидлами мамаїв, шароварних рубак, реєстрових слуг польських гетьманів; розтрощив бравурну ліру Тимка Падури, що видзвонював гімни волі, якої ніколи не було; Маркіян уже розумів, що цій солодкій патоці слід би протиставити пісню боротьби, та своєї не було, а що є чужа, не знав донині.

І ось постав перед ним гайдамака Небаба з «Канівського замку»: цей не витискував із себе розчулених сліз, не плакав за минулою волею, він кликав до битви:

Komu rozgami ojciec zasieczony,
Komu najmilsza согка pogwalcona,
Komu zbawiono lubej narzeczonej,
Tego zaklinam, wolamurimieniu:
Niech wyjdzie i stanie tu przy mnie!⁴⁶

⁴⁶ 46 Кому різками засікли батька, кому наймилішу дочку згвалтовано, кому відібрали кохану наречену, того заклинаю, кличу по імені: хай вийде і стане біля мене!

Маркіян перекладе поему, бо своєї ще створити неспроможний, а треба, щоб її почув русинський люд, отой підлиський панщизняний хлоп, який з розпуки брався за кия проти екзакуторів.

Він довго працював над уривком, прочитав переклад — відчував, що висока поезія Гощинського зблякла, а ради — розради не мав ні від кого, він писав листа Анні, і коні несли їх обох у снігову безвість.

Двері до кімнати відчинилися, Маркіян миттю сховав до шухляди книжку й записані листки, оглянувся: до столу тихо підходив вуйко Захар. Його понуре обличчя було випнуте вперед, наче він усе своє життя вдивлявся в одну точку. Управитель міського шпиталю Будинку вбогих Захар Авдиківський справляв враження людини непривітної, і хоч Маркіян знав його добре серце, все ж нітився, коли він заходив і мовчки забирав переписані начисто канцелярські папери. Крім службової документації Маркіян переписував ще й міські хроніки, приватні літописи, які вишукував у старих міщанських родинах Тадей Василевський; їх писали люди малограмотні — латиною, по — польськи й церковнослов'янською. Маркіян опрацьовував матеріали, вивчаючи при цьому мови, а в нагороду за це мав харч, книжки з бібліотеки

вуйка для користування, за репетиторство отримував окремо крейцери, а ще віце — маршалок, який забирав у Захара переписані хроніко — літописні матеріали, виклопотав для Маркіяна у ректора університету дозвіл ходити вільним слухачем на лекції. Маркіяном опікувалися, та він даром хліб не їв, набирався знань, а здоров'я чахло.

Він віддав вуйкові переписані папери, а коли Захар так само нечутно й тихо вийшов, відсунув шухляду, вийняв розпочатого листа до Анни.

«Шановна панно, я не знаю, як ви — закохана у творчість знакомитого поета — судитимете про мої русинські захоплення, але (це дивно, правда?) їх підтримує й роздмухує в мені поляк Гощинський, котрий так гаряче любить мою знедолену отчизну. Я слізьми вмиваю душу з жалю, що нема серед русинів співця, який умів би так писати про своє. Тому хочу бодай чуже прихильне до нас слово переспівати по — руськи і дати родакам. А ви, якщо матимете таку добру волю, напишіть мені про Гощинського, що знаєте, і, може, чули, де він знаходиться нині. Посилаю вам переклад однієї частини «Замку», хоч сумніваюся, що будете по — руськи читати, та ще в такому мізерному переспіві... Тужу за вами...

Ваш добрий приятель Маркіян».

Швидко заклеїв листа, щоб не передумати й не порвати його, одягнувся і вийшов з дому.

Будинок убогих притулився до костюлу святого Лазаря по лівому боці вулиці Широкої; йдучи до міста, Маркіян завше мусив минати духовну семінарію, він проходив повз приміщення своєї колишньої альма — матер, не озираючись і завше відчуваючи, як у грудях ворухиться важкий камінь кривди.

Новорічний день іскрився міцним морозом, під банею холодного неба блискотіли міріади іскор, сніг засипав Широку вулицю в сажень, у прокопаному тунелі розминалися в тісноті пішоходи з колісними повозами.

Зимовий день у своїй чистоті й світлості був достоту такий, який марився нині Маркіянові, коли писав Анні листа, та не було снігової куряви, яка покривала б запоною упряжені парюю гнідих залубниці, — нічого тепер не було, крім щемкої туги, зматеріалізованої на клаптику паперу, що, заліплений у конверт, грів його груди і мучив сумнівами — посилати чи не посилати, відпише йому Анна чи тихцем посміється над ним... Господи, та вона, напевно, його й забула!

Маркіян тільки одним оком глянув у бік семінарської брами, до якої крізь замети була прометена стежка, а краще б і не позирав: з брами прямо на нього виходив син бучацького священика

Михайло Базилевич, який колись продав його, не отримавши за зраду навіть срібняка.

Базилевич побачив Маркіяна, спіткнувся, завертівся, як ведмідь на гарячій плиті, але з обох боків стояли снігові стіни, і він мусив іти на Маркіяна, губи його скривилися у вимушену посмішку, він протягнув для вітання обидві руки й вигукнув:

— Вітаю з Новим роком, доміне! Сійся — родися...

Маркіян не виймав з кишень блаженського пальта рук, вони стискалися в кулаки, він насилу стримував себе, щоб не вихопити їх і не звалити юду в замет, притоптати там, задушити, напхавши в рот снігу.

— Я без рукавиць, зимно... — проказав Маркіян, дивлячись упритул на Базилевича, і той поник, зніжковів від синявої холоднечі Маркіянових очей.

Губи Базилевича сохли, біліли, вкривалися смагою, врешті крізь них прошелестів шепіт:

— Не дивись так... Я знаю, ти думаєш на мене. Але повір — не винен я. Тебе, такого, я не міг залишити на вулиці, ну а до кімнати під час обходу зайшов сам Теліховський...

— Як ви там живете, питомці? — перебив Маркіян.

— Молимося... Його ексцеленція митрополит Михаїл зобов'язав ректорат семінарії відправляти щоденну суплікацію, щоб Господь відвернув пошесть. Вже у нас були смертні випадки. Спочатку нас були розігнали, а потім знову почались заняття. Тобі, бігме, краще, Маркіяне, нема злого, щоб на добре не вийшло. Ти не знаєш, який тепер у нас содом... Холодно, брудно, одне горнятко на чотирьох, слава Богу, що хоч ложку кожен має свою, їмо бурду, зате ревно молимося і перед, і після її споживання... Нині, колего, мудрий той, хто в кнайпі п'є, а попом служить дурень.

— Ти, звичайно, і те, і те поєднуєш, щоб триматися середини... — Маркіян свердлив Базилевича очима і думав, що з таким робив би козак Небаба з «Канівського замку»: двома нагнутими деревами роздер би, на палю посадив, свяченим ножом горло перерізував...

Базилевич щораз то більше мізернів, ник, губи від смаги потріскалися, Маркіянів погляд розчавлював його, судив смертним судом, і він перед стратою зізнався у всьому, благаючи милосердя:

— Маркіяне, дай мені руку... Я давно усвідомив мерзенність свого вчинку, але тепер, коли увесь народ прозрів, прозрів і я... Академіки йдуть на той бік, і професор Маус їх благословляє. Німець благословляє, німець прозрів, тож повір, що

світло прийшло і до мого розуму... Ходім і ми. Я кров'ю змию свою провину, хоч і не винен єсьм... Мій батько, затятий австрофіл, змалку навчив мене бути вірним цісареві і викривати все, що супротивиться владі. А тепер...

Маркіян повернув голову, йому гидко було дивитися на черв'яка, який, притоптаний його погордою, мов чоботом, скручується, вивертається; Базилевич побачив, що Маркіян хоче йти, заступив йому дорогу.

— Кожна людина може помилитися, — заговорив квапно, наче боявся, що Маркіян його переб'є, обірве його каяття, і він ніколи вже перед ним не висповідатиметься. — Але хіба це справедливо — носити все життя тавро за один нерозважний вчинок? Маркіяне, ти сильніший за мене, мудріший... допоможи мені змити з себе ганьбу, ти один маєш право це зробити, мене за тебе зневажають товариші... я прошу...

— Хай тобі Бог простить... — Маркіян обійшов Базилевича, той схопив його за плече.

— Ти побачиш, побачиш... і колись сам прийдеш подати мені руку, я заслужу на це...

— Дай то Боже... — вивільнився від нього Маркіян і пішов не оглядаючись.

Знизував плечима, наче хотів обтруситися від фальшивого каяття зрадника, та коли повертав на Палацову, раптом зупинився, оглянувся:

Базилевича на вулиці не було. Подумав: «А якщо не фальшиве?.. А якщо нині я вбив у ньому щойно народжену людину?.. Таж і гайдамаки приймали в свої ряди розкаяних...»

...Ясьо Сакрамент від поспільства не вимагав нічого, а давав йому все, що міг і вмів. У своїй безкорисливості він був подібний до найодержиміших сподвижників совісті: від природи наділений здатністю у всьому знаходити радість, він бачив довкола себе людей, ущемлених бідністю, голодом, холодом, хворобами і від того опечалених, а що сам почував себе завжди щасливим, намагався утішити інших.

Правда, ті бідні були багатші від нього, голодні — ситіші, хворі — здоровіші, але ж вони не знали, що комусь живеться ще гірше, і, певне, тому печаль сушила їх обличчя, тож Ясьо Сакрамент, якого сам Господь відокремив від журби, окутавши оптимістичним мороком його душу, веселив людей, від журби не відокремлених, і всюди, де міг, намагався дати їм дрібку тієї радості, якої вони самі в житті відшукати не могли.

По неділях, натішивши зранку бравурною пісенькою хлопчаків і промарширувавши з ними від Руської вулиці до Єзуїтського костьола за полком вояків, він у засмальцьованій магерці, в подертому кафтані і в тяжких від латок черевиках заходив до кнайпи «Унтер цвайундфірціг», яка містилася на

Ринку поруч з Венеціанським палацом, виймав з — під пахви саморобну скрипку, яку завше носив із собою в дерев'яному футлярі, ставав у кутку і, спрямувавши кудись вдалеч зір із замріяною паволокою, грав надривні циганські мелодії, що мов пазурами роздирали розм'яклі від вина й горілки серця клієнтів, а були ними ремісники, безробітні й повії, а також баришники, які займалися замовленнями, наймом і звідництвом. Усі з однаковим захопленням реагували на Ясеву музику, і він отримував за неї рівно стільки, скільки йому потрібно було, щоб жити і веселити людей: мідний гріш, келишок горілки, недопалок.

Ясьо зовсім не намагався розпачливою циганщиною розжалобити чи засмутити людей: він знав, що вони втішаться, коли їхні серця роздере солодкий біль і витече з них сукровиця печалі, — аж тоді люди будуть здатні сприймати веселу музику, бачити великі й добрі, вже розпаволочені очі Яся і брати з них його радість.

У низькій і довгій залі кав'ярні, обставленій попід стіни високими дубовими столами, за якими можна тільки стояти, було ще порожньо, людські торги в новорічний день не відбувалися, тротуар біля венеціанського лева теж пустував, до кав'ярні зійдеться посполитий русинський люд аж увечері — помаланкувати. Ясьо цигикнув смичком, зазиваючи клієнтів: скучно було стояти самому в

порожній кнайпі. Дехто заглядав і зразу ж виходив, та врешті—таки завітали — і, мабуть, надовго, — старі Ясеві знайомі, захмарені, як і всі люди в цьому місті, своїми клопотами: коваль Йосип з Круп'ярської, низький і набитий, мов міток із зерном, а в плечах такий широкий, що крізь двері мусив пролазити боком, і високий та величний, у незмінному циліндрі — Міхал Сухоровський.

Обидва були наче на когось розсерджені. «Отакі вони завжди, — подумав Ясьо з добродушною скрухою, — знову чогось з сильнішими від них не полагодили». Він сердечне поспівчував їм у душі, бо сам ніколи з владцями сутичок не мав: не тільки вояки, яким він набридав аустерліцькою пісенькою, не проганяли його, — поліцаї і ті бралися від реготу під боки, коли Ясьо наспівував сороміцькі кавалки про «цьоцю — правічку», лямури були до нього ласкаві, а вищих за них він не знав, тому йому було дуже прикро, що когось там заковують у брансолети, б'ють, замикають, оподатковують, штрафують, і цю несправедливість, яка так різко відділяла його, щасливого, від нещасливого поспільства, він намагався вирівняти безкоштовною грою — щоб на лицях скривджених хоч прозябла весела усмішка.

Побачивши своїх знайомих, Ясьо відразу врізав веселої, а вони й справді посміхнулися; музика огрів їх ласкавим поглядом — так позирає

на дітей батько, вдоволений їхньою поведінкою; Міхал дав Ясеві сигару, а Йосип, коли шинкарка принесла горілки, не забув підійти з пляшкою і налити трунку в Ясів пугарчик, якого він завжди носив з собою і витягав із кишені кафтана, коли до нього підходив хтось із вдячних клієнтів кнайпи «Унтер цвайундфірціг».

Ясьо миттю випив і знову потягнув смичком по струнах, та Йосип з Міхалом уже не звертали на нього уваги, вони стояли, нахилившись один до одного, в темному кінці зали, про щось там розмовляли, а Ясьо втішав їх веселим штаєром, співчуваючи обом — нещасливим від того, що здатні усвідомлювати свої біди.

— Тобі, Міхале, — говорив півголосом коваль Йосип, — також туди дорога. Ти думаєш — про тебе забули? Дуля з маком! Рескрипт на твій арешт напевне був? Дідько його не вкрав, ото тільки, що відклали набік, бо тепер їм не до того, а перегуде — і запакують, і будеш ти, як пес, хлебтати арештантську юшку в Бригідках за відбиті поліцейські нирки.

— Ти, Йосипе, мудрий, як Соломонові портки, — підбив Міхал пальцем циліндра, — а думати не вмієш ні на гріш. Та якої псової мами я повинен воювати за їх Жеч у цьому повстанні, коли там командують генерали, які ще за останнього польського круля вже були поручиками?! Ти

думаєш, що як їх начельний вудз⁴⁷ називається Хлопіцький, то він вже й за хлопів — свободу їм на тарілочці піднесе?.. Фіглі! Я в дулі маю нашого татунця цісаря, але й за польського аристократа не збираюся накладати своїм циліндром. — Сухоровський з повагою діткнувся двома пальцями до крисів циліндра, і здалося Йосипові, що він більше ним дорожить, ніж головою.

Йосип усміхнувся від цієї думки і, таємниче поглядаючи на Міхала, поволі всував до бокової кишені руку, довго там шубортав пальцями; Сухоровський спочатку байдуже і зверхньо спостерігав вельми значущу міну колеги — простака, який намагається чимось його здивувати, потім почала в ньому перемагати цікавість. Йосип витягнув учетверо складеного папірця і, тицьнувши ним під ніс Міхалові, ховав до внутрішньої кишені кацавейки. Маєстатичність Сухоровського вмить здиміла, він спіймав рукою ковалеве зап'ястя, листок випав на стіл.

— Що там? — спитав.

— Ти ж учений, сам прочитаєш, ще й мені розтлумачиш, хоч я вже й без тебе знаю, що не генерали, а простий люд приступив у Польщі до роботи. Недаром ці листки прийшли до нас —

⁴⁷ 47 Головний вождь.

шевців, кравців, ковалів, яких обложили додатковими податками, а не до таких комедіантів, як ти.

За шинквасом дрімала тлуства шинкарка. Враз загримотіли двері, досередини увійшов чорновусий офіцер у погонах з золотими тороками, шапці—баранці, у шинелі, перехрещеній портупеями.

Шинкарка, звісно, зраділа гостеві, але, видно, ще й знала його, хоч військова форма на ньому була чужинецька, — розпливлася в радісній усмішці.

— Яка честь, яка честь, пане полковник!

— С Новим годом, госпожа! — рикнув офіцер чужою, проте зрозумілою мовою і попрямував до шинквасу. — Водочки, пожалуйте!

Ясьо, який давно замовк у кутку, затягнув смичком мелодію австрійського гімну «Gott, behalte, Gott, beschutze unser'n Kaiser, unser Land»⁴⁸, полковник шпурнув через зал Ясеві срібну монету і наказав грати «Боже, царя храни»; Ясьо не знав мелодії царського гімну, опустив смичок, монети з долівки не піднімав.

⁴⁸ 48 Боже, збережи, Боже, захисти нашого цісаря, нашу країну (нім.).

Міхал з Йосипом якийсь час придивлялися до чужинецького офіцера, потім відвернулися, Сухоровський розгорнув листок.

— «Відозва до росіян», — прочитав уголос. Глипнув на Йосипа, хмикнув.

— Читай, читай...

— «Польське патріотичне товариство, — читав Сухоровський, — організувало маніфестацію варшав'ян проти генералів, які капітулюють перед царем, відправило панахиду на честь страчених декабристів...»

— От я і не знаю, хто такі декабристи, — перебив Йосип.

— Почекай... «Микола I детронізований, сейм Королівства Польського проголошує повстання народним... Слава страченим декабристам! Пролита ними кров зігрівала холодні підземелля, в яких мучилися польські брати... Не проти російського народу піднімаємо зброю, ми ведемо війну з деспотизмом, який гнітить його і нас. За нашу і вашу свободу!»

— Ну що, Міхале? — запитливо глянув Йосип в очі товаришеві. — Це до росіян заклик, так... Але й ми русини. Родаки... Може, вони і нас кличуть, адже кажуть: «За нашу і вашу свободу!»

Сухоровський зняв циліндра, розгладив долонею волосся, гукнув до шинкарки:

— Пуншу, гарячого!

Довго дивився на Йосипа, в очах мінялися рішучість і вагання, потім мовив голосно:

— Там, браце, цікава справа розпочалася. Як ще і російські кріпаки візьмуться...

Чужинецький офіцер весь час до них приглядався, а зачувши, що вони розмовляють по — українськи, взяв свій келих, тарілочку з закускою і підійшов до їхнього столика.

— Дозвольте представитися, — сказав по — російськи, стукнувши закаблуками. — Царський резидент у Львові, полковник Брейндель! Чую, руські ви, то хочу випити з вами за царя і отечество. На погибель ляхам!

Шинкарка принесла два бокали гарячого пуншу. Сухоровський узяв свій бокал в обидві долоні, щоб трохи охолодити, і не підводив голови. Йосип і зовсім не знав, як поведеться, про що говорити з таким високим достойником.

Врешті Міхал промовив, дивлячись у бокал:

— Так, пане полковник, ми русини, та смерті полякам зовсім не бажаємо — вони ж такі люди, як і ми... А за російського царя не будемо пити. Він же повісив тих, що їх декабристами назвали, а вони — росіяни... Чому ж ви...

Обличчя Брейнделя збагровіло, полковник блиснув очима. Щоб заспокоїтись, спорожнив келих, крекнув: